

“WIJ, HOLLANDSCHE JONGENS, ZULLEN ONZEN PLICHT DOEN”

Pacifisme en militaristische propaganda in
Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog

Bachelorscriptie Geschiedenis
Radboud Universiteit 2016-2017

Bas Nordkamp
b.nordkamp@student.ru.nl
s4420179

Begeleider: K. Vossen
Inleverdatum eerste gelegenheid: 15 juni 2017

Inhoudsopgave

Verantwoording.....	2
Inleiding	3
Hoofdstuk 1: Bewapende neutraliteit	10
Neutraliteitsverklaring en mobilisatie.....	10
Het militaire fundament van de neutraliteit	11
Hoofdstuk 2: Oorlog en pacifisme.....	13
Neutraliteit als onaantastbaar principe.....	13
Eerste gradatie pacifisme: Duurzame vrede door nieuwe instituties	13
Tweede gradatie pacifisme: Oorlogsaversie	15
Derde gradatie pacifisme: Principiële afwijzing van militarisme en mobilisatie.	18
Hoofdstuk 3: Beïnvloeding van publieke opinie.....	21
Censuur	21
Propaganda.....	22
Propaganda: prentbriefkaarten mobilisatie	22
Propaganda: De Soldatencourant.....	24
Propaganda: Holland Neutraal.....	26
Conclusie.....	30
Bibliografie	34
Secundaire literatuur	34
Online archieven	35
Websites.....	35
Kranten.....	36
Overige gebruikte bronnen	36
Bijlage: Prentbriefkaarten mobilisatie	37

Verantwoording

De hoofdtitel van dit werkstuk, “Wij, Hollandsche jongens, zullen onzen plicht doen”, is afkomstig uit het artikel ‘Aan de soldaten van de Nederlandsche Landmacht’, uit *de Soldatencourant* van 20 augustus 1914. Zie hiervoor ook bladzijde 25 van deze scriptie.

Als uitgangspunt voor de bronvermeldingen van deze scriptie is de Radboudstyle gehanteerd. Deze is echter onvolledig. Daarom is voor het verwijzen naar filmmateriaal en het opnemen van krantenartikelen in de bibliografie een op de Radboudstyle gebaseerde bronvermelding toegepast. Zie: <<http://www.ru.nl/stip/schrijfwijzers-per/schrijfwijzer/>>.

Inleiding

“Vanaf het begin [van de Eerste Wereldoorlog] deden alle grote Europese mogendheden mee en op den duur raakten bijna alle Europese landen erbij betrokken. Alleen Nederland, Spanje en wat kleinere landen bleven neutraal. (...) De [Duitse] keizer vluchtte naar het neutrale Nederland”.¹ Dit zijn over het algemeen de enige woorden die in schoolboeken over de rol van Nederland in de Eerste Wereldoorlog gerept worden, zelfs in boeken van de bovenbouw van het vwo. Het is dan ook geen wonder dat de Eerste Wereldoorlog geen onderdeel is van het Nederlandse collectieve geheugen.² Door in de schoolboeken uitsluitend te benoemen dat Nederland “neutraal” was, lijkt het alsof Nederland op geen enkele manier iets met de oorlog te maken had, en er niet of nauwelijks door beïnvloed werd. Neutraliteit lijkt in de geschiedenisboeken een wondermiddel dat de effecten van oorlog aan de grens kan tegenhouden.

De rol van neutrale staten en de effecten die zij ondervonden van de Eerste Wereldoorlog wordt echter ook in wetenschappelijk literatuur vaak vergeten. Overzichtswerken over de Eerste Wereldoorlog besteden – als ze er al aandacht aan besteden – uitsluitend aandacht aan hoe de neutrale staten tóch bij de oorlog betrokken raakten of hoe de oorlogvoerende naties de neutralen als “speelbal” gebruikten.³ Dit doet geen eer aan de moeilijkheden die de neutrale staten hebben moeten doorstaan om hun neutraliteit te behouden, waarmee de geschiedenis van de neutralen tijdens de Eerste Wereldoorlog lange tijd ongeschreven is gebleven – en ten dele nog steeds ongeschreven is. Dit heeft in grote mate te maken met het dominante beeld van neutraliteit. De Eerste Wereldoorlog werd voorgesteld als een epische strijd tussen verschillende culturen, terwijl de voorheen positieve connotatie van neutraliteit verdween. Neutrale staten werden gezien als ofwel te laf om te participeren in de oorlog, ofwel te egocentrisch om meer dan alleen de eigen belangen te zien.⁴ Daarnaast zijn de meeste historici afkomstig uit landen die meevochten in de Eerste

¹ Citaten afkomstig uit: Dik Verkuil en Tom van der Geugten, *Geschiedeniswerkplaats. Geschiedenis Tweede Fase vwo. Handboek historisch overzicht* (Groningen, 2006), 154-155.

² Met “collectief geheugen” wordt bedoeld: een herinnering die door iedereen die zich identificeren met een bepaalde groep met intensiteit en emotie wordt herdacht. Zie: Amy Corning en Howard Schuman, *Generations and collective memory* (Chicago, 2015), 1-3.

³ Keith Robbins, *The First World War* (New York, 1984), 103-106 benoemt enkele neutrale staten (Nederland en Luxemburg) uitsluitend met betrekking tot de plannen die de oorlogvoerende naties hadden met de landen; Hew Strachan, *The First World War* (New York, 2001) noemt de neutrale staten uitsluitend met betrekking tot oorlog op zee en vrije handel; in Martin Gilbert, *First World War* (Londen, 1994) worden de neutrale staten überhaupt niet genoemd.

⁴ Samuël Kruizinga, ‘Neutrality’, in: Jay Winter (red.), *The Cambridge history of the First World War. Volume 2: The State* (Cambridge, 2014), 542-575, alhier 542-545.

Wereldoorlog, waardoor zij minder aandacht hebben voor neutrale landen en hen als passieve actor beschouwen.⁵

Met *The decline of neutrality* van Nils Ørvik verscheen in 1953 een eerste publicatie over neutraliteit in de Eerste Wereldoorlog.⁶ Ørvik lijkt echter niet geïnteresseerd in de effecten die de oorlog had op de neutrale staten, maar analyseert uitsluitend hoe staten, vanaf de Eerste Wereldoorlog, steeds minder gebruik maakten van de neutraliteitspolitiek als buitenlandbeleid. Doordat oorlogen in de moderne tijd steeds grootschaliger werden, voelden ook neutrale landen overal ter wereld de effecten van de oorlog. Volgens Ørvik werd de volstrekte neutraliteit hierdoor een steeds minder realistische en haalbare vorm van buitenlandbeleid. Wat de effecten hier precies van zijn en hoe de neutrale staten handelde in de oorlog wordt echter niet behandeld door Ørvik.

Ook in Nederland is er lange tijd weinig aandacht geweest voor de invloeden van de Eerste Wereldoorlog op Nederland. Het boek *The neutrality of the Netherlands* van Amry Vandenbosch, verschenen in 1927, behandelt uitsluitend de juridische aspecten van neutraliteit, en niet de invloeden van de oorlog in Nederland.⁷ Na deze publicatie werd er lange tijd niks over het onderwerp geschreven. Als vredelievend land verdween de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog gauw uit het geheugen, omdat Nederland er, behalve als slachtoffer, niks mee te maken had – of in ieder geval zo gezien wilde worden. Daarnaast leidde de traumatische gebeurtenis van de Tweede Wereldoorlog in Nederland ertoe dat de herinneringen aan “die andere oorlog” naar de achtergrond verdwenen.⁸

Vanaf omstreeks het jaar 2000 kregen met name Nederlandse historici meer aandacht voor Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog.⁹ Zij wilden aantonen dat de Eerste Wereldoorlog ook voor Nederland een turbulente periode was, en daarom een prominentere plek in de Nederlandse geschiedenis en het collectieve geheugen verdient.¹⁰ Daarnaast toont het verhaal van Nederland een uniek perspectief op de Eerste Wereldoorlog, omdat Nederland

⁵ Hubert van Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I. Espionage, diplomacy and survival* (Leiden, 2001), 2-5.

⁶ Nils Ørvik, *The decline of neutrality 1914-1941: with special reference to the United States and the Northern Neutrals* (Oslo, 1953).

⁷ Amry Vandenbosch, *The neutrality of the Netherlands during the World War* (Grand Rapids, 1927), 3-5.

⁸ Maartje Abbenhuis, *The art of staying neutral. The Netherlands in the First World War, 1914-1918* (Amsterdam, 2006), 13-16.

⁹ Dit blijkt uit: Abbenhuis, *The art of staying neutral*, 13-16: “The last few years [geschreven in 2006] have seen a remarkable growth of interest in the First World War as an important phase in Dutch history.”

¹⁰ Zie bijvoorbeeld: Johan den Hertog en Samuël Kruizinga, ‘Introduction’, in: Idem (red.), *Caught in the middle. Neutrals, neutrality and the First World War* (Amsterdam, 2011), 1-5.

slechts één van de negen staten was die de gehele oorlog neutraal bleef.¹¹ Van de literatuur die vanaf het jaar 2000 is geschreven is een grove driedeling te maken, gebaseerd op onderwerpk keuze en assumpties over het handelen van Nederland.¹²

De literatuur in de eerste categorie behandelt met name het neutraliteitsvraagstuk van media en opinie. Hierbij wordt gekeken naar hoe onafhankelijk kranten berichtten over de oorlog, en in welke mate er sprake was van partijdigheid. Als voorbeeld hiervan wordt vaak vooral gekeken naar de pro-Engelse krant *De Telegraaf*.¹³ Ook wordt er in deze categorie onderzocht welke invloed propaganda de oorlogvoerende mogendheden hadden op de berichtgeving van de kranten. In deze categorie wordt de Nederlandse publieke opinie onderzocht, maar is er geen sprake van een actief handelende Nederlandse overheid met betrekking tot de oorlog. Er is slechts sprake van een eenzijdige beïnvloeding: de oorlogvoerende mogendheden oefenen invloed uit op Nederland, maar andersom oefent Nederland geen invloed uit op de oorlogvoerende partijen. Nederland is in deze benadering uitsluitend een ontvanger van propaganda, en geen zender.¹⁴

In de tweede categorie wordt onderzocht hoe Nederland de invloeden van de oorlog probeerde te beperken. Nederland wordt op economisch, militair en – in beperkte mate – opinievormend veld, binnen de door de oorlogvoerende naties bepaalde kaders van de Eerste Wereldoorlog, actief handelend verondersteld. Er wordt onderzocht hoe Nederland, ondanks – of in sommige gevallen juist profiterend van¹⁵ – de oorlog zijn economische beleid kon blijven uitoefenen, en omging met de moeilijkheden.¹⁶ Op militair gebied wordt onderzocht welke maatregelen Nederland nam om de oorlog “buiten de grenzen” te houden. Hierbij wordt ook vaak de vraag gesteld hoe het komt dat Nederland de gehele oorlog neutraal bleef, en of het Nederlandse leger zich voldoende had kunnen verweren tegen een eventuele

¹¹ De overige acht staten die de gehele oorlog neutraal bleven zijn Noorwegen, Zweden, Denemarken, Zwitserland, Spanje, Mexico, Chili en Argentinië. Zie: Kruizinga, ‘Neutrality’, 542.

¹² Enkele publicaties behandelen zeer diverse onderwerpen, waardoor ze in meerdere categorieën vallen.

¹³ Paul Moeyes, *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog, 1914-1918* (Amsterdam, 2001), 223-231.

¹⁴ Zie bijvoorbeeld: Troy Paddock, *World War I and Propaganda* (Leiden, 2014), 1-20; Karel Dibbets en Wouter Groot, ‘Which battle of the Somme? War and neutrality in Dutch cinemas, 1914-1918’, *Film history* 22:4 (2010), 440-452; Conny Kristel, ‘Propagandaslag. Nederlandse reacties op de Britse film “Battle of the Somme” (1916)’, in: Martin Kraaijestein en Paul Schulten (red.), *Wankel evenwicht. Neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg, 2007), 344-365.

¹⁵ Samuël Kruizinga, ‘Sailing in Uncharted Waters: Four Dutch Steamship Companies during the First World War, 1914–1918’, *The International Journal of Maritime History* 27:2 (2015), 227-249.

¹⁶ Zie bijvoorbeeld: Willem van Boom, ‘The Great War and Dutch Contract Law: Resistance, responsiveness and neutrality’, *Comparative Legal History* 2:2 (2014), 303-324; Samuël Kruizinga, ‘Government by committee: Dutch economic neutrality and the First World War’, in: J. E. Kitchen, A. Miller en L. Rowe (red.), *Other combatants, other fronts: competing histories of the First World War* (Newcastle upon Tyne, 2011), 99-124.

aanval.¹⁷ Ten slotte is er op het gebied van opinievorming beperkte aandacht voor hoe de Nederlandse overheid de bevolking ervan probeerde te overtuigen om in het leger te dienen, door bijvoorbeeld het uitbrengen van de film *Holland Neutraal* (Ook *Leger- en Vlootfilm* genoemd) en *de Soldatencourant*. Deze twee vormen van propaganda zijn echter nog onvoldoende bestudeerd¹⁸, en zullen – naast door de landweer uitgegeven prentbriefkaarten – in dit onderzoek behandeld worden. Belangrijk in deze categorie in de literatuur is dat de oorlog als een “gegeven” wordt beschouwd, waar Nederland niks aan kan veranderen. Het enige wat Nederland kan is proberen om door de oorlog veroorzaakte binnenlandse problemen te beperken of op te lossen.¹⁹

In de laatste categorie worden de pogingen die door en in Nederland werden gedaan om de loop van de Eerste Wereldoorlog te beïnvloeden onderzocht. Hierbij wordt met name gekeken naar de invloed van bewegingen die tegen de oorlog ageerden en de initiatieven die door Nederlandse organisaties ondernomen werden om een internationale vrede tot stand te brengen. In deze categorie wordt verondersteld dat Nederland wel invloed kan uitoefenen op de internationale status quo, en Nederlandse organisaties een duidelijke opinie naar buiten brachten over de oorlog waar ze niet direct bij betrokken waren. Hierbij is Nederland, en met name de bevolking die zich organiseerde, een actieve, pluriforme actor.²⁰

De rol van Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog wordt in de recente literatuur voornamelijk onderzocht met de vraag “Hoe kon Nederland, ondanks de op de loer liggende gevaren, neutraal blijven, en hoe verhiel Nederland zich tot de oorlog?”. Hierin wordt onderzocht hoe de overheid ingreep bij situaties die de neutrale status van Nederland konden laten wankelen, zoals de partijdigheid van binnenlandse actoren (zoals kranten en politici) en schendingen van de Nederlandse afzijdigheid door buitenlandse mogendheden. Dit onderzoek vloeit ook voort uit die vraag, maar voegt daar een derde dimensie aan toe, door te onderzoeken hoe het ter discussie stellen van (de rol van) het leger de neutraliteit in gevaar kon brengen en hoe de overheid ingreep om dit gevaar te neutraliseren.

¹⁷ Zie bijvoorbeeld: Abbenhuis, *The art of staying neutral*, 20-23; Wim Klinkert, *Defending neutrality. The Netherlands prepares for war, 1900-1925* (Leiden, 2013), 290-295.

¹⁸ De *Leger- en Vlootfilm* wordt uitsluitend behandeld in: Bert Hogenkamp, *De Nederlandse documentaire film, 1920-1940* (Amsterdam, 1988), 9-11. Abbenhuis, *The art of staying neutral*, 226-232 wijdt enkele zinnen aan de *Soldatencourant*.

¹⁹ Zie bijvoorbeeld: Hubert van Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I*.

²⁰ Zie bijvoorbeeld: Moeyes, *Buiten schot*; Michael Riemens, *Een vergeten hoofdstuk. De Nederlandsche Anti-Oorlog Raad en het Nederlands pacifisme tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Groningen, 1995); Abbenhuis, *The art of staying neutral*; Ismee Tames, ‘Oorlog voor onze gedachten’. *Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat 1914-1918* (Hilversum, 2006).

In deze scriptie wordt onderzocht op welke manier de Nederlandse overheid tijdens de Eerste Wereldoorlog middels het gebruik van militaristische propaganda de publieke opinie probeerde te beïnvloeden. Hiervoor zal er gekeken worden naar pacifistische organisaties, en waarom het bestaan van deze organisaties voor de overheid een reden was om middels propaganda de publieke opinie ten gunste van de dienstplicht en mobilisatie te beïnvloeden. Daarnaast zal onderzocht worden hoe en met welke middelen positieve boodschappen over dienstplicht en mobilisatie overgebracht werden. In dit onderzoek worden dus elementen uit de tweede en derde categorie van de literatuur gecombineerd: De propaganda van de Nederlandse overheid is een onderbelicht onderdeel van de tweede categorie, en de burgers die zich in organisaties verenigden om hun opinies te verspreiden behoren tot de derde categorie.

Met betrekking tot pacifisme zijn er slechts enkele conceptuele kaders opgesteld, en voor pacifisme tijdens de Eerste Wereldoorlog zelfs maar één. In zijn bijdrage ‘Pacifism’ aan de bundel *The Cambridge History of the First World War* stelt Martin Ceadel dat de precieze inhoud van de term ‘pacifisme’ tegenwoordig nog steeds onduidelijk is, maar tijdens de Eerste Wereldoorlog gebruikt werd om drie diverse gradaties van negatieve houdingen ten opzichte van (de) oorlog te benoemen. De eerste gradatie is het progressieve geloof dat er een internationale vredesorganisatie (de Volkenbond) opgericht moet worden waardoor oorlog uiteindelijk volledig zal verdwijnen. De tweede gradatie is een vorm van ontevredenheid door materiële tekorten als gevolg van de oorlog, die wordt geuit in stakingen en demonstraties tegen het beleid van de overheid. Hoewel binnen deze stroming oorlogsgeweld niet per definitie afgewezen wordt, waren de materiële tekortkomingen en voedselschaarste voor pacifisten uit deze stroming wel een reden om tegen de oorlog te zijn. De derde gradatie is een absolute, ideële afwijzing van militarisme, geuit in dienstweigering en opinies die oproepen om het leger af te schaffen.²¹ Ceadel past dit theoretische kader echter uitsluitend toe op de oorlogvoerende naties, maar in dit onderzoek zal het ook toegepast worden op het neutrale Nederland.

Belangrijk bij dit onderzoek is om in het achterhoofd te houden dat propaganda, in tegenstelling tot tijdens en na de Tweede Wereldoorlog, in de periode rond de Eerste Wereldoorlog geen negatieve connotatie had. Politieke partijen noemden het verspreiden van hun ideologie bijvoorbeeld “propaganda”, en commerciële organisaties spraken van

²¹ Martin Ceadel, ‘Pacifism’, in: Jay Winter, *The Cambridge History of the First World War. Volume 2: The state* (Cambridge, 2014), 576-605.

“propaganda” in hun streven naar meer naamsbekendheid.²² Hiermee lijkt het gebruik van de term “propaganda” meer op het hedendaagse gebruik van het meer neutrale “reclame”. Propaganda werd – in vergelijking met na de Tweede Wereldoorlog – dan ook minder als moreel onacceptabel gezien.

Propaganda technique in World War I, geschreven door Harold Lasswell, is een van de standaardwerken met betrekking tot het gebruik van propaganda tijdens de Eerste Wereldoorlog.²³ Het beschrijft vier groepen betrokkenen waar de zender zijn propaganda op richt: de eigen bevolking van de zendende natiestaat, de vijand van de zender, de bondgenoten van de zender en de neutrale mogendheden, in een poging deze voor de kant van de zender te winnen.²⁴ Lasswell heeft in zijn publicatie aandacht voor neutrale staten, maar uitsluitend als ontvanger van de door de oorlogvoerende mogendheden gezonden propaganda. Ook het recentere *World War I and propaganda*, geschreven in 2014 door Troy Paddock, besteedt geen aandacht aan neutrale staten als zenders van propaganda.²⁵ Mijn onderzoek zal aantonen dat neutrale staten niet alleen ontvanger van propaganda waren, maar ook zelf propaganda verzonden, met als doel de neutraliteit te behouden. Omdat neutrale staten geen bondgenoten of vijanden hebben, en geen reden hebben om propaganda te zenden naar andere neutrale staten, zijn er voor neutrale staten slechts twee groepen ontvangers aan wie ze de propaganda richten: de eigen bevolking en de oorlogvoerende mogendheden.

Lasswell formuleerde in *Propaganda technique* geen duidelijke definitie van “propaganda”.²⁶ In het in 1999 geschreven overzichtswerk *Propaganda and Persuasion* van Garth Jowett en Victoria O'Donnell werd de volgende definitie opgesteld: “Propaganda is the deliberate, systematic attempt to shape perceptions, manipulate cognitions, and direct behavior to achieve a response that furthers the desired intent of the propagandist”.²⁷ Deze definitie zal in dit werkstuk gehanteerd worden, waarbij vooral gekeken zal worden welke boodschap de propagandist over wilde brengen.

Omdat niet elke vorm van propaganda hetzelfde is, maakte Zbynek Zeman in zijn in 1978 geschreven *Selling the War* onderscheid tussen drie verschillende soorten propaganda.

²² Albert Plesman, directeur van de KLM, stuurde in 1920 bijvoorbeeld het volgende verzoek aan de aandeelhouder: “Daar het luchtverkeer nog een behoefte moet scheppen is een uitgebreide en krachtige propaganda noodzakelijk”. Zie: G.I. Smit, R.C.J. Wunderink en I. Hoogland, *KLM in beeld. 75 jaar vormgeving en promotie* (Naarden, 1994), 23.

²³ Oorspronkelijk gepubliceerd in 1927 als *Propaganda technique in the World War* (Londen). Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van een meer recente editie: Harold Lasswell, *Propaganda technique in World War I* (Cambridge, 1971).

²⁴ Lasswell, *Propaganda technique in World War I*, xiii.

²⁵ Paddock, *World War I and propaganda*.

²⁶ Lasswell, *Propaganda technique in World War I*, xvii-xx.

²⁷ Garth Jowett en Victoria O'Donnell, *Propaganda and Persuasion*, derde editie (Thousand Oaks, 1999), 1-10.

“Witte propaganda” is propaganda waarbij voor de ontvanger duidelijk is wie de maker ervan is. Bij “grijze propaganda” is de afkomst onduidelijk, doordat gegevens daarover ontbreken. Bij “zwarte propaganda” wordt het publiek voorgelogen over de afkomst. Zo doet de propagandamaker vaak alsof het materiaal afkomstig is van de vijand.²⁸ Deze indeling maakt het mogelijk om propaganda verder conceptueel te onderzoeken, en zal toegepast worden op de propaganda in Nederland.

In dit onderzoek wordt de term “militarisme” meermaals gebruikt. Omdat deze term in het dagelijks taalgebruik vaak verbonden wordt aan fascistische en totalitaire regimes heeft deze term een negatieve lading gekregen. In dit onderzoek wordt echter een meer “neutrale” definitie van militarisme gehanteerd: Het belang hechten aan het hebben van, onderhouden van en (voor dienstplichtigen) dienen in een (substantiële) nationale legermacht.

Dit onderzoek leidt tot drie inzichten in het handelen van de Nederlandse overheid tijdens de Eerste Wereldoorlog. Ten eerste laat het zien dat neutraliteit niet betekent dat een land geen invloeden van de oorlog ondervindt, maar dat de regering van het neutrale land actief moet handelen om de neutrale status van het land te behouden. Het ingrijpen in de publieke opinie door de Nederlandse regering is hiervan een voorbeeld. Ten tweede toont dit onderzoek aan dat propaganda, dat in dagelijks taalgebruik vaak verbonden wordt aan een context van oorlog en conflict, ook in andere contexten toegepast kan worden. Propaganda kan, zoals zal blijken, zelfs toegepast worden in het nastreven van het tegenovergestelde van oorlog: vrede. Ten slotte voegt dit onderzoek kennis toe aan de bestaande literatuur over de Eerste Wereldoorlog, omdat het onderzochte bronmateriaal waarmee de Nederlandse overheid propaganda maakte in de literatuur tot op heden niet of nauwelijks behandeld is.

In het eerste hoofdstuk wordt een context geschetst over de Nederlandse situatie tijdens de Eerste Wereldoorlog, met name de mobilisatie die ervoor moest zorgen dat neutraliteit gehandhaafd bleef. In het tweede hoofdstuk wordt aandacht besteed aan verschillende pacifistische opinie-uitingen tijdens de Eerste Wereldoorlog, met name de opinie-uitingen die het militaire fundament van de neutraliteit in gevaar kunnen brengen. In het derde hoofdstuk wordt onderzocht welke pogingen de Nederlandse overheid ondernam om de publieke opinie ten gunste van dienstplicht en mobilisatie te beïnvloeden.

²⁸ Zbynek Zeman, *Selling the War. Art and Propaganda in World War II* (Londen, 1978), 21.

Hoofdstuk 1: Bewapende neutraliteit

Neutraliteitsverklaring en mobilisatie

Op 28 juli 1914 verklaarde Oostenrijk-Hongarije de oorlog aan Servië. Door de alliantiepolitiek leidde dit ertoe dat twee grote machtsblokken tegenover elkaar kwamen te staan, en vrijwel elk land bij de oorlog betrokken raakte. De Nederlandse overheid verklaarde twee dagen na het uitbreken van de oorlog in de *Nederlandsche Staatscourant* dat “de Nederlandsche Regeering in den tusschen de met Nederland bevriende Mogendheden Oostenrijk-Hongarije en Servië uitgebroken oorlog volstrekte onzijdigheid zal in acht nemen”.²⁹ Hiermee koos de Nederlandse regering dus voor de neutraliteit als de te varen koers in de oorlog.

De rechten en plichten van neutrale mogendheden waren tijdens de Tweede Haagse Vredesconferentie in 1907 vastgelegd in de gesloten verdragen. Hierin werd opgenomen dat het grondgebied van neutrale mogendheden – zowel landelijk grondgebied als territoriale wateren – niet geschonden mocht worden.³⁰ Alle mogendheden die meevochten in de Eerste Wereldoorlog hadden deze verdragen geratificeerd.³¹ Dit zou de neutrale mogendheden in principe voldoende juridische bescherming moeten bieden, maar desalniettemin hebben alle staten die neutraal wilde blijven tijdens (een deel van) de oorlog hun leger gemobiliseerd. De neutrale staten leken er dus niet in te vertrouwen dat andere mogendheden de verdragen tijdens de oorlog volledig zouden naleven. Een (schijn van een) sterk paraat staand leger werd door de neutrale staten noodzakelijk geacht om andere mogendheden af te schrikken.³² Volstrekte neutraliteit en afzijdigheid als koers werd vanaf de Eerste Wereldoorlog – aldus Nils Ørvik – dan ook steeds minder toegepast.³³

²⁹ ‘Ministeriën van buitenlandsche zaken, van justitie, van marine, van oorlog en van koloniën’, *Nederlandsche Staatscourant* (30 juli 1914), tweede bijvoegsel, online geraadpleegd via Delpher:

<<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB08:000177944:mpeg21:p009>> [geraadpleegd op 08-06-2017].

³⁰ Zie: Rode Kruis, ‘Verdrag (V) nopens de rechten en verplichtingen der onzijdige Mogendheden en personen in geval van oorlog te land’ <<http://www.rodekruis.nl/dit-zijn-we/humanitair-oorlogsrecht/haags-verdrag-v-1907-onzijdige-mogendheden-oorlog-land>>; en: Rode Kruis, ‘Verdrag (XIII) nopens de rechten en verplichtingen der onzijdige Mogendheden in geval van zeeoorlog’ <<http://www.rodekruis.nl/dit-zijn-we/humanitair-oorlogsrecht/haags-verdrag-xiii-1907-onzijdige-mogendheden-zeeoorlog>> [geraadpleegd op 08-06-2017].

³¹ Voor lijsten van de ondertekenaars van de twee verdragen, zie: Verdragenbank Overheid.nl, ‘Verdrag nopens de rechten en verplichtingen der onzijdige Mogendheden en personen in geval van oorlog te land’

<<https://verdragenbank.overheid.nl/nl/Verdrag/Details/003320>>; en: Verdragenbank Overheid.nl, ‘Verdrag nopens de rechten en verplichtingen der onzijdige Mogendheden in geval van zeeoorlog’

<<https://verdragenbank.overheid.nl/nl/Verdrag/Details/003328.html>> [geraadpleegd op 08-06-2017].

³² Kruizinga, ‘Neutrality’, 562-565.

³³ Ørvik, *The decline of neutrality*, 38-40.

Koningin Wilhelmina besloot op 31 juli 1914 dat er voor het neutrale Nederland sprake was van oorlogsgevaar.³⁴ Hierbij ondertekende zij tevens het oproepingsbesluit voor alle dienstplichtigen, waarmee overgegaan werd tot mobilisatie.³⁵ De volgende dag meldden ongeveer 200.000 dienstplichtigen zich in de kazernes. Nederland was hiermee het eerste land in West-Europa dat mobiliseerde.³⁶ Bovendien werd het Nederlandse leger tijdens de oorlog, in tegenstelling tot legers van andere neutrale landen, niet gedemobiliseerd. Ook was het mogelijk om, als daar aanleiding voor was, het aantal gemobiliseerde soldaten uit te breiden tot 450.000 à 500.000 man.³⁷ Hoewel de grootte van dit leger tegenviel in vergelijking met de legers van de oorlogvoerende naties, was het leger vergeleken met de legers van andere neutrale staten relatief groot. Dat de Nederlandse regering koos voor het mobiliseren van een behoorlijk leger en besloot geen enkele keer te demobiliseren, kan verklaard worden door de gevaarlijke geografische positie van Nederland, dat precies tussen de twee elkaar bestrijdende machtsblokken inlag. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd er door de regering dan ook veel belang gehecht aan het paraat staande leger, dat Nederland “uit de oorlog” moest houden.³⁸

Het militaire fundament van de neutraliteit

Dat de mobilisatie uitsluitend een defensief doel had, blijkt uit een circulaire die opperbevelhebber C.J. Snijders naar de autoriteiten van de land- en zeemacht heeft gestuurd, en waar op 1 augustus 1914 in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* over werd bericht.³⁹ In de circulaire stond dat “met de door de regeering getroffen militaire voorzorgsmaatregelen uitsluitend een nauwgezette handhaving van Nederland’s onzijdigheid wordt beoogd”. Hierin werd tevens benadrukt dat de autoriteiten erop moesten toezien dat de gemobiliseerde legers

³⁴ De vorst besloot (en besluit tegenwoordig nog steeds) of er sprake is van oorlogsgevaar. Dit is vastgelegd in artikel 186 van de grondwet. Zie bijvoorbeeld: De Nederlandse grondwet, ‘Artikel 186: Kosten voor de legers; Inkwartieringen; Uitzonderingen; Oorlogsgevaar’ <<http://www.denederlandsegrondwet.nl/9353000/1/j9vvihlf299q0sr/vi7hh38f1dxt>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

³⁵ ‘Mobilisatie’, *Nieuwe Rotterdamse Courant* (31 juli 1914), 1, online geraadpleegd via Delpher: <<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010033610:mpeg21:p001>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

³⁶ Hubert van Tuyll van Serooskerken, ‘The Dutch Mobilization of 1914: Reading the “Enemy”’s Intentions’, *The Journal of Military History* 64:3 (2000), 711-737, alhier 712.

³⁷ Wim Klinkert, *Defending neutrality*, 30 en 291; Van Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I*, 343-345.

³⁸ Van Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I*, 343-345; Klinkert, *Defending Neutrality*, 291-292.

³⁹ ‘Nederland en de buitenlandsche toestand’, *Nieuwe Rotterdamse Courant* (1 augustus 1914), 1, online geraadpleegd via Delpher: <<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010033612:mpeg21:p001>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

geen handelingen verrichten die door andere mogelijkheden als provocatie gezien konden worden en dat het overschrijden van de landgrenzen ten strengste verboden was.⁴⁰

Neutraliteit werd als enige optie gezien om (relatief) ongeschonden de oorlog door te komen. Hoewel een gemobiliseerd leger geen garantie is om uit de oorlog te blijven en nadelige gevolgen heeft voor de bevolking en economie, heeft het een afschrikkende werking op andere mogelijkheden, en kan het eventuele aanvallen afslaan. Bovendien: hoewel een neutrale status geen zekerheid biedt dat het land niet alsnog meegesleurd wordt in de oorlog, betekent een aansluiting bij een van de twee alliantieblokken in ieder geval dat Nederland zeker bij de oorlog betrokken zou raken.⁴¹

Het gemobiliseerde leger werd, in ieder geval door de overheid, gezien als het fundament van de neutraliteit. Opinie-uitingen en acties die zich tegen de mobilisatie, dienstplicht of militarisme uitlieten, konden dit fundament in gevaar brengen en – zoals gezien door de ogen van de overheid – de neutraliteit doen laten wankelen. In Nederland was er een behoorlijke pacifistische beweging, maar deze was, zoals zal blijken uit het volgende hoofdstuk, intern sterk verdeeld.⁴² Desalniettemin meende de overheid dat opinie-uitingen en acties van deze groep het militaire fundament van de neutraliteit, en indirect dus ook de neutraliteitspolitiek zelf, in gevaar konden brengen.⁴³

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Van Tuyll van Serooskerken, 'The Dutch Mobilization', 711-712.

⁴² Moeyes, *Buiten schot*, 236-238.

⁴³ Abbenhuis, *The art of staying neutral*, 226; Moeyes, *Buiten schot*, 236-238.

Hoofdstuk 2: Oorlog en pacifisme

Neutraliteit als onaantastbaar principe

Tijdens de Eerste Wereldoorlog liepen opinies over mobilisatie, dienstplicht en de rol van het leger sterk uiteen. Over één ding leek de Nederlandse bevolking echter wel eensgezind: Nederland moest trachten neutraal te blijven. Neutraliteit werd gezien als onderdeel van het nationaal karakter en werd onderwerp van nationale trots. Ten eerste was neutraliteit een manier om zich te onderscheiden van andere landen. Ten tweede paste de neutraliteit bij en was het bevorderlijk voor het handelskarakter dat Nederland al van oudsher had, en dus ook nauw samenhang met het nationale zelfbeeld. Ten derde werd neutraliteit gezien als een stap in de richting van een toekomst zonder oorlog, een stap die Nederland, als gidsland, als eerste zette. Ook politieke leiders gebruikten deze retoriek regelmatig, waardoor neutraliteit gaandeweg een onaantastbaar principe werd, een dogma waarin alle Nederlanders in leken te geloven. Militaire ambities leken Nederlandse burgers dan ook niet te koesteren.⁴⁴

De neutraliteit als te varen koers werd door Nederlandse burgers dan ook niet ter discussie gesteld. De manier waarop deze koers gevaren werd en de invloed van deze koers op de situatie in Nederland vormde echter wel onderwerp van discussie, protest en actie. Met name pacifistische idealen voerden de boventoon in deze discussie. Zoals in de inleiding genoemd onderscheidt Martin Ceadel drie verschillende gradaties van pacifisme. Hoewel het twijfelachtig is of de tweede gradatie, wegens het ontbreken van een principiële afwijzing van geweld, tot pacifisme gerekend dient te worden, was het wel een belangrijke vorm van protest tegen het beleid van de Nederlandse regering. Hiermee is het een potentieel gevaar voor de mobilisatie en de neutraliteitspolitiek. De drie gradaties zullen in de volgende drie paragrafen afzonderlijk behandeld worden. Hierbij dient echter wel in het achterhoofd gehouden te worden dat het handelen van bepaalde organisaties of actoren het gevolg kan zijn van motieven uit meer dan één gradatie.

Eerste gradatie pacifisme: Duurzame vrede door nieuwe instituties

Deze stroming binnen het pacifisme wordt gekenmerkt door een principiële afwijzing van oorlog. De actoren binnen deze stromingen pleitten voor het oprichten van een internationale organisatie die een toekomst zonder oorlog moest garanderen. Het direct beëindigen van de oorlog werd door de organisaties echter onmogelijk geacht. De organisaties probeerden vooral bewustwording te creëren over de gevolgen van oorlog en de mogelijke stappen die gezet konden worden om een toekomstige duurzame vrede te garanderen. Deze pogingen tot

⁴⁴ Abbenhuis, *The art of staying neutral*, 29-31.

bewustwording waren gericht aan het grote publiek, bijvoorbeeld middels het organiseren van lezingen of het uitdelen van pamfletten, en aan actoren die “dichter bij de macht” stonden. Zo schreven diverse organisaties omstreeks het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog diverse politici en monarchen van verschillende landen aan, met als doel een escalatie van het conflict te voorkomen.⁴⁵ “Harde” acties, zoals protesten, stakingen en rellen, werden door organisaties in deze gradatie van pacifisme niet georganiseerd. Deze stroming is daarmee een gematigde stroming in het pacifisme.

Eén van de Nederlandse organisaties die pleitte voor de totstandkoming van een internationale vredesorganisatie was ‘Vrede door recht’. Toch stemde de organisatie wel in met de Nederlandse mobilisatie. Het ideaal van vrede was voor de leden het belangrijkste ideaal, en hoewel mobilisatie geen middel is om de oorlog in andere landen te beëindigen, waren de leden van mening dat het wel de kans verkleinde dat ook Nederland betrokken raakte bij de oorlog. Een internationale vrede bereiken werd tijdelijk onmogelijk geacht, maar met andere middelen werd het wel mogelijk en nodig geacht om de vrede in Nederland te bewaren.⁴⁶

Ook de Nederlandsche Anti-Oorlog Raad (NAOR) is te rekenen tot deze gradatie van pacifisme. Dit wordt geïllustreerd door het hier afgebeelde affiche, dat in 1917 door de NAOR verspreid werd.⁴⁷ Er staat dat “wij”, de NAOR, geen einde kan maken aan de oorlog en de slachtoffers daarvan, maar wel een internationale organisatie wil vormen om, in de toekomst, vrede te garanderen. Hoewel oorlog in deze gradatie een groot kwaad is, werd het met een soldatenmacht verdedigen van de vrede binnen de eigen landsgrenzen wel als acceptabel verondersteld. De organisaties binnen deze gradatie van het pacifisme waren dus geen bedreiging voor het militaire fundament van de Nederlandse neutraliteitspolitiek.

⁴⁵ Riemens, *Een vergeten hoofdstuk*, 37-38.

⁴⁶ Ibidem, 37-40.

⁴⁷ Informatie en affiche afkomstig uit: Conny Kristel, ‘Propagandaslag. Nederlandse reacties op de Britse film “Battle of the Somme” (1916)’, in: Martin Kraaijestein en Paul Schulten (red.), *Wankel evenwicht. Neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg, 2007), 344-365, alhier 359-360.

Tweede gradatie pacifisme: Oorlogsaversie

Neutraliteit was voor Nederland geen wondermiddel dat de ernstige effecten van oorlog buiten de grenzen kon houden. Sterker nog: de Eerste Wereldoorlog was voor Nederland een tijd waarin het land continu geconfronteerd werd met crises en uitdagingen. In totaal hebben 400.000 mannen tussen de twintig en veertig jaar oud moeten dienen in het leger. Hierdoor werden ze niet alleen gescheiden van familie en thuis, maar ook van hun dagelijkse werkzaamheden, wat een tekort aan arbeidskrachten veroorzaakte. De oorlog, dienstplicht en handelsrestricties hebben grote invloed gehad op de economische situatie van Nederland. Er ontstonden tekorten aan belangrijke goederen, voedsel en brandstoffen, en de overheid besloot om schaarse goederen te rantsoeneren. Daarnaast moest de overheid ook onderdak en voedsel organiseren voor de honderdduizenden vluchtelingen uit het buitenland.⁴⁸

Juist in neutrale landen ontstond er veel onrust door de gevolgen van de oorlog. In oorlogvoerende landen waren er uiteraard ook veel ontevreden inwoners, maar door strenge censuur in bijvoorbeeld kranten en repressie werd deze ontevredenheid minder vaak geuit. Nederland kende als neutrale mogendheid minder censuur, en repressieve maatregelen werden vaak uitsluitend toegepast op soldaten of ambtenaren.⁴⁹ Daarnaast was er voor de oorlogvoerende mogendheden iets te winnen in de oorlog, waardoor burgers opgelegde beperkingen eerder accepteerden. In het neutrale Nederland had men minder begrip voor dergelijke beperkingen.⁵⁰

⁴⁸ Abbenhuis, *The art of staying neutral*, 17.

⁴⁹ Zie bladzijdes 18 en 19.

⁵⁰ Abbenhuis, *The art of staying neutral*, 175-177 en 219.

De tweede gradatie van pacifisme, oorlogsaversie, heeft anders dan de twee anderen geen principiële grondslag. De oorlogsaversie is voornamelijk gemotiveerd door de omstandigheden waarmee mensen zich, als gevolg van de oorlog, geconfronteerd zien. Het lijkt er op dat de actoren binnen deze gradatie in actie komen omdat ze nadeel ondervinden van de oorlog, maar daarvóór niet principieel tegen oorlog waren. Vanwege het gebrek aan principiële grondslag en een langetermijnvisie bestaan er binnen deze gradatie van pacifisme geen organisaties met een heldere agenda, maar waren er wel veel organisaties uit andere gradaties die de gevolgen van oorlog gebruikten als argument om tegen oorlog te zijn. De negatieve effecten van oorlog waren voor veel Nederlandse burgers die (nog) niet bij pacifistische organisaties aangesloten waren een reden om in actie te komen of zich aan te sluiten bij een antimilitaristische organisatie. Hoewel in deze gradatie dus een principiële grondslag ontbreekt, was het in Nederland een beweging met een groot aantal aanhangers en veel daadkracht. Daarnaast hangt deze gradatie nauw samen met de twee andere gradaties: sommige burgers gaan oorlog principieel afwijzen doordat ze de negatieve effecten ervan ondervinden.⁵¹

In Nederland werd deze vorm van pacifisme tijdens de Eerste Wereldoorlog voornamelijk vervuld door grote groepen protesterende burgers. Dit was vaak een directe reactie op recent doorgevoerd regeringsbeleid. Eén voorbeeld van vele protesten is de 'aardappeloproer', in juni en juli 1917. De aanleiding hiervoor was het beleid van Folkert Posthuma, de minister van Landbouw, Nijverheid en Handel, die besloot dat een omvangrijke oogst aardappelen op de vrije markt verkocht werden, in plaats van gelijkmatig te distribueren. Hierdoor ontstond een tekort aan aardappelen. In de dagen die volgden werden in Amsterdam schepen met aardappelen geplunderd, waarvan een deel bedoeld was voor de export naar Groot-Brittannië. Hoewel Nederland hiertoe verplicht was vanwege eerder gesloten landbouwverdragen, leidde het tot woede bij een deel van de bevolking, die meende dat de overheid haar staatskas spekte door de export van voedsel en de eigen inwoners liet verhongeren. Dit leidde tot rellen in

⁵¹ Ceadel, 'Pacifism', 594-597.

Amsterdam en andere steden. Ingrijpen van politie en leger waren nodig om de onrust te herstellen, waarbij enkele doden en meerdere gewonden vielen.⁵²

Ontevredenheid over het beleid van Posthuma werd niet alleen in protesten en rellen geuit. Voedselschaarste is veelvoorkomend onderwerp in straatliederen en gedichten uit de Eerste Wereldoorlog, waarin ook vaak het beleid van Posthuma bekritiseerd wordt.⁵³ In het hier afgebeelde ‘Lied van den aardappel’⁵⁴ wordt Posthuma ervan beschuldigd een “O.W.-er” (oorlogswinstmaker) te zijn. Deze term werd tijdens de oorlog gebruikt om personen aan te duiden die in economische zin profiteerden van de oorlog en geen oog hadden voor het publieke belang, bijvoorbeeld door het te duur verkopen of exporteren van schaarse goederen.⁵⁵ Dergelijke gedichten en liedjes waren gericht aan een groot burgerpubliek, en duiden op het bestaan van een grote groep oorlogsvermoeide burgers. Er is geen groep mensen die in het bijzonder aangesproken werd, en de problematiek die aangekaart werd was voor iedereen herkenbaar.

Omdat de negatieve effecten van de oorlog voor een groot deel van de burgers voelbaar was, kon deze stroming van het pacifisme rekenen op een brede steun van de burgerbevolking. Men sprak zich negatief uit over de effecten van de oorlog in Nederland en welke maatregelen daarvoor genomen werden, maar een afwijzing van dienstplicht en mobilisatie was in deze gradatie niet te vinden. Het militaire fundament van de neutraliteit werd daarmee dus niet direct aangetast.

Wel kon onvrede door de voelbaarheid van de effecten van de oorlog er toe leiden dat een groter deel van de bevolking zich aansloot bij pacifistische organisaties, of in ieder geval sympathie kreeg voor de acties van deze organisaties. De stijgende ledenaantallen van antimilitaristische organisaties tijdens de Eerste Wereldoorlog kunnen deels verklaard worden vanuit de ontevredenheid over de gevolgen van de oorlog.⁵⁶ Door het groeien van de antimilitaristische organisaties werd het militaire fundament van de neutraliteit door steeds meer mensen ter discussie gesteld. Het gebruik van militaristische propaganda zou kunnen voorkomen dat ontevreden mensen zich bij de antimilitaristische beweging aansloten, doordat

⁵² Abbenhuis, *The art of staying neutral*, 220.

⁵³ Voor andere gedichten en liedjes over honger in de Eerste Wereldoorlog, zie: Rob Kammelaar, Jacques Sicking en Menno Wielinga, *Het monster van de oorlog. Nederlandse liedjes en gedichten over de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam, 2004), 243-253. Daarnaast zijn er nog enkelen te vinden via: Geheugen van Nederland, ‘straatliederen’ <<http://www.geheugenvannederland.nl>> [geraadpleegd op 27-04-2017].

⁵⁴ Bron: Geheugen van Nederland, straatliederen, ‘Het lied van den aardappel’ (1917), online geraadpleegd via <<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=gvn:KBMI01:LblKBWouters04139>> [geraadpleegd op 07-06-2017].

⁵⁵ Voor de term “O.W.-er”, zie: Rob Kammelaar, Jacques Sicking en Menno Wielinga, *Het monster van de oorlog. Nederlandse liedjes en gedichten over de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam, 2004), 225.

⁵⁶ Gedurende de oorlog bleven de ledenaantallen van bijvoorbeeld de IAMV stijgen. Zie bladzijdes 19 en 20.

zij eraan herinnerd werden dat de offers gemaakt werden om een hoger doel, neutraliteit, te bewerkstelligen. Hoewel dit voedseltekorten niet oplost, zorgt het wel voor meer acceptatie van de situatie.

Derde gradatie pacifisme: Principiële afwijzing van militarisme en mobilisatie.

De laatste en meest radicale gradatie die Ceadel binnen het pacifisme onderscheidt is principieel tegen militarisme en oorlog. Anders dan de eerste stroming, waarin actoren en organisaties geloven dat het vormen van nieuwe internationale instituties er voor zal zorgen dat er in de toekomst geen oorlog meer zal zijn, pleitten antimilitaristen voor een direct einde van oorlog, militarisme en dienstplicht. Eén van de meest toegepaste actiemiddelen hiertoe is het aanmoedigen van dienstweigeren.⁵⁷

Antimilitaristen waren in Nederland vooral te vinden in socialistische kringen. De SDAP sprak zich officieel uit tegen afschaffing van het leger, maar was intern verdeeld. De anarchistische tak verzette zich tegen de mobilisatie, met als slogan “Geen man en geen cent”. Ook de Sociaal-Democratische Partij (SDP), de Internationale Antimilitaristische Vereeniging (IAMV) en de Bond van Christen-Socialisten (BCS) keerden zich tegen de Nederlandse mobilisatie.⁵⁸

De BCS werd gaandeweg de grootste stuwende kracht achter acties die opriepen tot dienstweigering. In het in mei 1915 vastgestelde “Program van beginselen en eischen” van de bond was ontwapening één van de 22 punten. Hierin was opgenomen dat de bond streefde naar een “algemeene ontwapening der volken” en zich keerde tegen het in stand houden van leger en vloot in elke vorm. Zolang er een leger zou bestaan pleitte de BCS voor vrijstelling van soldaten met gewetensbezwaren.⁵⁹

Op initiatief van enkele BCS-leden werd in september 1915 de eerste oplage van het dienstweigeringsmanifest uitgebracht, met als afsluitende zin: “Immers, wij beschouwen dienstweigering als een der middelen welker samenwerking het militarisme zal vernietigen, waarbij de persoonlijke dienstweigering grootte, zedelijke waarde heeft, mede om tot massale dienstweigering te geraken”.⁶⁰ Persoonlijke dienstweigering werd door de ondertekenaars van

⁵⁷ Ceadel, ‘Pacifism’, 576.

⁵⁸ Moeyes, *Buiten schot*, 239-241.

⁵⁹ Geheugen van Nederland, De Nederlandse arbeidersbeweging tot 1918, ‘Program van beginselen en eischen van den B.v.C.S. Vastgesteld in de 8e jaarvergadering van den Bond van Christen-Socialisten te Amsterdam den 13 Mei 1915’ (1915), online geraadpleegd via <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=urn:gvn:IISG01:ADV10260431> [geraadpleegd op 09-06-2017].

⁶⁰ Moeyes, *Buiten schot*, 241-242.

het manifest dus niet alleen als actie tegen het militarisme gezien, maar ook als “reclamemiddel”, waardoor vele dienstplichtigen zich bij deze beweging zouden aansluiten.⁶¹

178 personen ondertekenden de eerste oplage van het manifest, waarna er regelmatig nieuwe oplagen verschenen. Gaandeweg liep het aantal ondertekenaars op tot negenhonderd bij de vijfde oplage. Mede als gevolg daarvan nam het aantal dienstweigeraars flink toe. Aanvankelijk wilde de legerautoriteiten de dienstweigeraars afgezonderd van de andere soldaten in de kazernes onderbrengen, maar gaandeweg ontstond er een ruimtegebrek, waardoor dit niet meer mogelijk was. Bonifacius Cornelis de Jonge, de in 1917 aangetreden minister van Oorlog, besloot het probleem grondig aan te pakken en gaf de opdracht om fort Spijkerboor in te richten als gevangenis voor dienstweigeraars.⁶²

De overheid achtte juridische stappen noodzakelijk. Immers was, zo oordeelde Minister van Justitie Bastiaan van Ort, aanzetting tot dienstweigering onmogelijk te tolereren: het was gevaarlijk vanwege de oorlog aan de grenzen en getuigde bovendien van weinig vaderlandsliefde. De opstellers van het manifest werden strafrechtelijk vervolgd, en onder andere Bart de Ligt werd veroordeeld tot vijftien dagen cel. De ambtenaren die het manifest ondertekend hadden werden ontslagen, tenzij zij besloten hun handtekening terug te trekken. De overige ondertekenaars van het manifest konden niet worden bestraft, maar dienstplichtigen die dienst weigerden werden wel opgesloten.⁶³

De antimilitaristische organisaties protesteerden tegen het opsluiten van dienstweigeraars door het aanplakken van affiches. Op sommige van deze affiches werd de

overheid, door het verdraaien van feiten of het aandikken van de omstandigheden waarin de dienstweigeraars leefden, in een kwaad daglicht gesteld, zoals ook blijkt uit het hier

⁶¹ Moeyes, *Buiten schot*, 241-242; Dick de Winter, *Ab Menist. Revolutionair-socialist, vakbondsleider, politicus en verzetsstrijder* (Delft, 2010), 27-28. Zie hiervoor ook het door Bart de Ligt geschreven vlugschrift ‘Socialisme en dienstweigering’, waarin hij het belang van openbare dienstweigering uitlegt: “[...] een gebeurtenis die burgers en soldaten beide, soldaten vooral, treft tot in ‘t hart, nadenken wekt, en aldus een levende aansporing wordt tot dezelfde of een dergelijke daad”: Geheugen van Nederland, De Nederlandse arbeidersbeweging tot 1918, ‘Christen-Socialistische vlugschriften 1: Socialisme en dienstweigering : (militiedienst-weigering niet alles): door B. de Ligt’ (1916), online geraadpleegd via <<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=urn:gvn:IISG01:ADV10202179>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

⁶² Moeyes, *Buiten schot*, 242-243; De Winter, *Ab Menist*, 27-28; Abbenhuis, *The art of staying neutral*, 109.

⁶³ Moeyes, *Buiten schot*, 242-243; De Winter, *Ab Menist*, 27-29.

afgebeelde affiche.⁶⁴ Hiermee hoopte de antimilitaristische beweging dat meer mensen zich bij hen zouden aansluiten. Daarnaast werden er ook gedichten en straatliederen geschreven om dienstweigering te propageren.⁶⁵

Gedurende de oorlog groeiden de antimilitaristische organisaties. Zo had het maandblad *De wapens neder* van de IAMV aan het eind van de oorlog een oplage van 290.000 exemplaren. Door hun acties, pamfletten en bladen kwam de antimilitaristische beweging veelvuldig in de publiciteit, wat vermoedelijk heeft bijgedragen aan het toenemende aantal dienstweigeraars. Met name na het verschijnen van het dienstweigeringsmanifest nam het aantal gerapporteerde gevallen van dienstweigering flink toe.⁶⁶

De overheid zag dienstweigering als een probleem, zoals blijkt uit de eerder genoemde genomen maatregelen van Bonifacius Cornelis de Jonge en Bastiaan van Ort. Het betekende niet alleen dat dienstweigeraars niet konden dienen, maar doordat onder andere het dienstweigeringsmanifest veel in de publiciteit kwam bestond het risico dat steeds meer soldaten over zouden gaan tot dienstweigering. Een ander risico was dat de antimilitaristische houdingen zich zouden verspreiden onder de burgerbevolking, waardoor het militaire beleid van de overheid niet meer gesteund zou worden. Daarnaast konden ook buitenlandse mogendheden nieuwsberichten over dienstweigering oppikken, waardoor ze het Nederlandse leger als minder krachtig, gedisciplineerd en gemotiveerd konden gaan beschouwen. Dit kon de drempel om Nederland aan te vallen verlagen, en dus de neutraliteit in gevaar brengen. Om deze risico's te verkleinen deed de overheid, zoals we zullen zien in het volgende hoofdstuk, verschillende pogingen om de publieke opinie te beïnvloeden.

⁶⁴ Geheugen van Nederland, *De Nederlandse arbeidersbeweging tot 1918, 'Dienstweigering'* (affiche IAMV, 1914-1918), online geraadpleegd via <<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=urn:gvn:IISG01:ADV10591056>> [geraadpleegd op 09-06-2016].

⁶⁵ Kammelaar e.a., *Het monster van de oorlog*, 144-145.

⁶⁶ Abbenhuis, *The art of staying neutral*, 225-226 en 231-232. Volgens deze publicatie zijn er geen duidelijke statistieken over het aantal dienstweigeraars, maar nam het aantal dienstweigeraars gedurende de oorlog wel toe.

Hoofdstuk 3: Beïnvloeding van publieke opinie

De Nederlandse overheid gebruikte twee verschillende strategieën om de publieke opinie ten gunste van de mobilisatie te beïnvloeden. De eerste hiervan was het voorkomen dat antimilitaristische ideologieën zich verder zouden verspreiden. Dit deed de overheid door dienstweigeraars in afzondering op te sluiten (zie vorige paragraaf) en een poging tot het toepassen van censuur (zie paragraaf hieronder). De tweede strategie was het verspreiden van militaristische propaganda onder de dienstplichtigen en de burgerbevolking.

Censuur

Na het uitbreken van de oorlog in augustus 1914 verzocht de overheid de hoofdredacteurs van de belangrijkste kranten van Nederland om de neutraliteit niet in gevaar te brengen door zich positief of negatief uit te laten over één van de strijdende partijen. Toch was de persvrijheid in Nederland relatief groot. De overheid kon de in de grondwet vastgelegde vrijheid van drukpers alleen beperken indien er sprake was van een ‘staat van beleg’. Het verzoek aan de dagbladen is een ‘zachte’ maatregel, maar deze werd over het algemeen wel gehonoreerd. Het grootste deel van de kranten stelde zich neutraal op, zonder al te veel oordelen te vellen over één van de betrokken partijen bij de oorlog.⁶⁷ Uitzonderingen hierop waren het pro-Duitse *De Toekomst* en het anti-Duitse *De Telegraaf*. Met name de laatste was een grote zorg voor de overheid, maar de in de grondwet vastgelegde vrijheid van drukpers en het ontbreken van een staat van beleg om deze vrijheid te beperken maakte adequaat ingrijpen nagenoeg onmogelijk.⁶⁸

Ook berichtten de Nederlandse kranten nauwelijks over binnenlandse nieuwsfeiten die de Nederlandse neutraliteit in gevaar konden brengen, zoals de activiteiten van antimilitaristische organisaties. Een uitzondering hierop is de door de SPD uitgegeven krant *De Tribune*, waarin zeer regelmatig bericht werd over activiteiten van antimilitaristische organisaties, in het bijzonder van de IAMV.⁶⁹ De overheid kon dit, vanwege de in de grondwet vastgelegde vrijheid van drukpers, niet voorkomen. Hierdoor werd antimilitaristisch gedachtegoed verspreid en de naamsbekendheid van de IAMV alsnog vergroot. Het effect

⁶⁷ Moeyes, *Buiten schot*, 219-223; Abbenhuis, *The art of staying neutral*, 170-172.

⁶⁸ Moeyes, *Buiten schot*, 223-231.

⁶⁹ De zoekopdracht “I.A.M.V.” in de gedigitaliseerde kranten van *Delpher.nl* uit de periode 1914-1918 levert 427 resultaten op. Deze resultaten zijn komen uit 26 verschillende kranten. Het overgrote deel hiervan, in totaal 328 artikelen (76,8 procent van het totaal) waar de zoekterm in voorkomt, is afkomstig uit *De Tribune*. Daarnaast komt de zoekterm “I.A.M.V.” 23 keer in voor in het *Nieuwblad van Friesland: Hepkema's Courant*. In de overige kranten komt de zoekterm minder dan tien keer voor. Zie: Delpher.nl, ‘zoekopdracht ‘I.A.M.V.’ in kranten 1914-1918’, filteren op krantentitel (keuzemogelijkheid linkerkolom)
<[http://www.delpher.nl/nl/kranten/results?query=I.A.M.V.&page=1&cql%5B%5D=\(date+_gte_+%2201-01-1914%22\)&cql%5B%5D=\(date+_lte_+%2231-12-1918%22\)&coll=ddd](http://www.delpher.nl/nl/kranten/results?query=I.A.M.V.&page=1&cql%5B%5D=(date+_gte_+%2201-01-1914%22)&cql%5B%5D=(date+_lte_+%2231-12-1918%22)&coll=ddd)> [geraadpleegd op 08-06-2017].

hiervan was echter vermoedelijk niet al te groot, omdat de verspreiding van *De Tribune* beperkt was en het lezerspubliek van de krant grotendeels al overtuigd was van antimilitaristische idealen en bekend was met de IAMV.

Daarnaast kon de overheid het bestaan van antimilitaristische organisatie zonder staat van beleg niet verbieden vanwege het in de grondwet vastgelegde recht tot vereniging en vergadering.⁷⁰ Gezien het censureren van kranten ook onmogelijk was door de in de grondwet opgenomen vrijheid van de drukpers, kon de overheid niet meer doen dan de redacties van de kranten verzoeken om de neutraliteit niet in gevaar te brengen. Kranten die dit verzoek naast zich neerlegden, zoals *De Tribune*, konden echter niet gedwongen worden om te voldoen aan de wens van de overheid. Van een centraal georganiseerde en consistente censuur was in Nederland dan ook geen sprake.⁷¹

Propaganda

De Nederlandse overheid had veel moeite met het toepassen van censuur vanwege de in de grondwet opgenomen vrijheden. Het gebruikmaken van propaganda was echter eenvoudiger. Propaganda is immers geen beperking van vrijheden van burgers en kan juridisch gezien zonder problemen toegepast worden. Het toepassen van propaganda is daarmee een eenvoudigere manier van opiniebeïnvloeding, en kan naar behoeven ingezet worden door de overheid. In dit onderzoek zijn drie verschillende vormen van propaganda gevonden die door de overheid werden gebruikt: prentbriefkaarten, *de Soldatencourant* en de film *Holland neutraal*. Deze zullen in de komende paragrafen geanalyseerd worden.⁷²

Propaganda: prentbriefkaarten mobilisatie

Na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog verspreidde de landweer⁷³ verschillende series prentbriefkaarten over de mobilisatie.⁷⁴ Deze prentbriefkaarten waren vermoedelijk bedoeld

⁷⁰ Tijdens de Eerste Wereldoorlog was tot 1917 de grondwet van 1887 van kracht. Het recht tot vereniging en vergadering was opgenomen als hoofdstuk 1 artikel 9 van deze grondwet. Zie: Europa Nu, 'Grondwet van het Koninkrijk der Nederlanden (1887)', <http://www.europanu.nl/id/vi7df7hroxn7/grondwet_voor_het_koninkrijk_der> [geraadpleegd op 08-06-2017].

⁷¹ Abbenhuis, *The art of staying neutral*, 170-175.

⁷² Helaas is er (nog) geen literatuur waarin propaganda van de Nederlandse overheid tijdens de Eerste Wereldoorlog uitgebreid behandeld wordt. Van de gevonden briefkaarten is zelfs in geen van de bestudeerde publicaties melding gemaakt. Het is niet uit te sluiten dat de overheid, behalve de drie propagandamiddelen die voor dit werkstuk gevonden en geanalyseerd zijn, nog andere propagandamiddelen toepaste.

⁷³ Sinds de invoering van de Landweernet in 1901 bestond de Landweer uit dienstplichtige soldaten, en vormde een reserve voor het beroepsleger, die oproepbaar was in het geval van oorlog. Zie: Koninklijke Bibliotheek, 'WO I: De Nederlandse krijgsmacht vóór 1914' <<https://www.kb.nl/themas/geschiedenis-en-cultuur/nederland-tijdens-de-eerste-wereldoorlog/wo-i-de-nederlandse-krijgsmacht-voor-1914#toc-16>> [geraadpleegd op 13-06-2017].

om door de gemobiliseerde soldaten naar familie en vrienden te zenden, om zo ‘het thuisfront’ op de hoogte te houden van de gang van zaken tijdens de mobilisatie. De briefkaarten bevatten allen een of meerdere boodschap(pen), die grofweg in te delen zijn in twee categorieën: de boodschap dat de mobilisatie van belang is voor Nederland en een onderwerp van trots vormt, en de boodschap dat gemobiliseerde soldaten goed verzorgd werden. Deze boodschappen werden meestal gecombineerd met een humoristisch element, waarin de gemobiliseerde soldaten onderwerp zijn van milde spot.⁷⁵

Dat de landweer wilde dat het leger als onderdeel van nationale trots gezien zou worden blijkt onder andere uit de eerste prentbriefkaart in de bijlage. Op de afbeelding is een jongeman in legeruitrusting, wat verwijst naar de mobilisatie. Dat het mobiliseren van de landweer een onderwerp van trots dient te zijn blijkt uit de tekst in het vakje bovenaan de pagina: “Een van de schoonste bezienswaardigheden onzer natie, Is wel de landweer tijdens de mobilisatie”. Deze briefkaart lijkt hiermee een poging om de reputatie van de gemobiliseerde soldaten te verbeteren.

Het propageren van het belang van en trots op het leger kan ook gecombineerd worden met een humoristisch element, zoals blijkt uit de tweede in de bijlage opgenomen prentbriefkaart. Het belang dat gehecht wordt aan de mobilisatie blijkt vooral uit de zinnen “Wees gerust fier waken uwe mannen broeders” en “Vreest niet de landweer beschermt uw leven”. De humoristische elementen van deze briefkaart schuilen vooral in karikaturale gezichtsuitdrukking van de afgebeelde soldaat en de woorden “Schoonmoeders, Suikertantes en halve Neven”. Hoewel deze humoristische elementen niet noodzakelijk zijn voor het communiceren van de gewenste boodschap, kan het hier wel aan bijgedragen hebben. Door het humoristische karakter werd deze kaart vermoedelijk vaker verzonden of getoond, met als gevolg dat een grotere groep mensen de boodschap over het belang van mobilisatie ontvangen heeft. Dit was in het belang van de zender van de boodschap: Een groter aantal ontvangers betekende dat de invloed van deze vorm van propaganda op de publieke opinie groter was.

Naast de boodschap dat het leger van belang is voor de Nederlandse veiligheid, wordt ook de boodschap dat de omstandigheden voor de gemobiliseerde soldaten goed waren vaak gecommuniceerd via de briefkaarten. Deze boodschap was waarschijnlijk niet, of in ieder geval in mindere mate, gericht aan de burgerbevolking, maar eerder aan de dienstplichtigen en

⁷⁴ Beeldbank Ministerie van Defensie, ‘zoeken’ (zoekterm “mobilisatie” en beschrijving “prentbriefkaart”) <http://nimh-beeldbank.defensie.nl/beeldbank/indeling/gallery?q_searchfield=mobilisatie&q_search_titel=Prentbriefkaart> [geraadpleegd op 08-06-2017] levert een overzicht van gedigitaliseerde prentbriefkaarten van dit thema.

⁷⁵ Ten behoeve van de overzichtelijkheid zijn de prentbriefkaarten waarnaar verwezen opgenomen in de bijlage.

diens directe familie. Door dienstplichtigen ervan te overtuigen dat de situatie voor de gemobiliseerde soldaten goed was, probeerde de maker van deze prentbriefkaarten waarschijnlijk te voorkomen dat soldaten weigerden in dienst te gaan. Tevens werden directe familieleden middels deze kaarten gerustgesteld over de situatie waarin hun echtgenoot, broer, zoon, vader, neef, et cetera verkeerde.

Deze boodschap werd bijvoorbeeld verspreid door de als nummer drie, vier en vijf in de bijlage opgenomen prentbriefkaarten. Nummer drie benoemt het verlof dat de soldaten tijdens de oorlog regelmatig kregen. Deze briefkaart communiceert dus de boodschap dat gemobiliseerde soldaten ook tijd hadden voor ontspanning. Briefkaart nummer vier benoemt het “traktement”: het salaris dat de soldaten kregen voor het vervullen van de dienstplicht. Ook dit is een onderdeel van de goede situatie voor de gemobiliseerde soldaten en kan voor enkele soldaten een reden zijn om toch zijn dienstplicht te vervullen. De laatste van de in de bijlage opgenomen prentbriefkaarten toont een soldaat met een sigaar in zijn mond, met het bijschrift “’n Sigaar van den Korporaal”. Vermoedelijk wil de verspreider van deze briefkaart de boodschap overdragen dat er tijdens de mobilisatie goede en directe contacten bestaan tussen de soldaten en de legerleiding, in plaats van het uitsluitend moeten opvolgen van bevelen van de legerleiding. Een andere boodschap die hierin gelezen kan worden is dat soldaten regelmatig gratis (consumptie)goederen krijgen van de legerleiding, en ook de tijd hebben om te ontspannen en bijvoorbeeld een sigaar te roken.

De behandelde prentbriefkaarten lijken dus een duidelijk door de landweer gewenste boodschap te communiceren. Hiermee werd een poging gedaan om de publieke opinie ten gunste van de mobilisatie te beïnvloeden, en dienstplichtigen ervan te overtuigen dat de omstandigheden voor gemobiliseerde soldaten goed waren. Hiermee vormden deze prentbriefkaarten een propagering van het militaire fundament van de neutraliteit en zijn te rekenen tot de “witte” propaganda. De soldaten kregen deze prentbriefkaarten tijdens de mobilisatie om naar huis te zenden. De ontvangers van deze kaarten wisten daarmee dus wie de vervaardiger was en welke boodschappen de vervaardiger eventueel zou willen verzenden.

Propaganda: *De Soldatencourant*

Een ander onderdeel van de Nederlandse propaganda, waar in de literatuur nauwelijks aandacht aan besteed is, is de uitgave van *de Soldatencourant*.⁷⁶ Deze in 1914 opgerichte krant verscheen drie maal per week, had een oplage van 50.000 stuks, en was gericht aan

⁷⁶ Van de bestudeerde literatuur worden er alleen in Abbenhuis, *The art of staying neutral*, 227 enkele zinnen aan de *Soldatencourant* gewijd.

gemobiliseerde soldaten. In de eerste editie hiervan, uitgebracht op donderdag 20 augustus 1914, werd een brief van opperbevelhebber Snijders gepubliceerd, waaruit bleek dat de krant uitgegeven werd door de overheid. Tevens blijken uit deze brief de twee doelen die de overheid wilde bereiken met het uitgeven van de *Soldatencourant*: de soldaten op de hoogte houden van de ontwikkelingen van de oorlog en “het bestaan van een opgewekten geest bij leger en vloot blijvend te bevorderen”.⁷⁷

Al snel na de mobilisatie bleek dat de moraal onder de soldaten laag was. Vele soldaten zagen niet de noodzaak van een volledige mobilisatie, en waren ontevreden met de omstandigheden in de barakken. Om de soldaten gemotiveerd te houden en verzet en dienstweigering tegen te gaan, verbeterde de minister van Oorlog de situatie voor gemobiliseerde soldaten, door onder andere beter voedsel, meer tijdsbestedingen in de vrije tijd en mogelijkheden tot scholing aan te bieden. Het uitgeven van *de Soldatencourant* was ook een poging van de minister van Oorlog om soldaten gemotiveerd te houden, enerzijds doordat het lezen van de krant een vrijetijdsbesteding was en verveling hierdoor tegengegaan werd, en anderzijds door de militaristische propaganda die aanwezig was in de krant.

Dat *de Soldatencourant* fungeerde als propagandamiddel om motivatie en plichtsbesef bij soldaten te bevorderen, blijkt onder andere uit het artikel ‘Aan de soldaten van de Nederlandsche Landmacht’, op de voorpagina van de eerste editie. Hierin wordt verondersteld dat de mobilisatie een “waarborg” is voor het bewaren van de vrede in Nederland, en hierdoor geboortegrond en familie behouden kunnen worden. Verder legt het artikel veel nadruk op de plicht van de soldaten: “Trotsch kunnen wij er allen op zijn, dat wij te zamen een waarborg kunnen zijn voor het behoud van den vrede voor onzen geboortegrond; het behoud van onze gezinnen, van onze betrekkingen, van al wat ons lief en dierbaar is, kan misschien door on verblijf onder de wapenen worden bestendigd. [...] Makkers, de Koningin rekent op ons, deelt in onze moeilijkheden, zorgt voor ons, werkt voor ons, bij dagen en bij nachten! Wij, Hollandsche jongens, zullen onzen plicht doen, in alles en tegenover al degenen, die het Lot boven ons gesteld heeft. Leve het Vaderland, leve de Koningin”.⁷⁸

Dergelijke artikelen, waarin aanspraak gedaan wordt op plichtsbesef en emotie, waarin de hoop wordt uitgesproken dat de oorlog Nederland niet zal treffen, en waarin “Vaderland” en “Koningin” gebruikt worden om de eenheid van Nederland te benadrukken, zijn in vrijwel

⁷⁷ ‘Brief C.J. Snijders’, *De Soldatencourant. Orgaan voor leger en vloot* (20 augustus 1914), 1, online geraadpleegd via Krantenbank Zeeland: <<https://zoeken.krantenbankzeeland.nl/issue/sco/1914-08-20/edition/0/page/1>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

⁷⁸ ‘Aan de soldaten van de Nederlandsche Landmacht’, *De Soldatencourant* (20 augustus 1914), 1, online geraadpleegd via Krantenbank Zeeland: <<https://zoeken.krantenbankzeeland.nl/issue/sco/1914-08-20/edition/0/page/1>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

elke editie te vinden.⁷⁹ Het bovenste artikel van de voorpagina van de tweede editie, bijvoorbeeld, luidt als volgt: “In die ernstige tijden, die wij doorleven, gevoelt de geheele natie zich één met het Koninklijk Huis. Allen hebben wij slechts een wensch, dat de drukkende tijden ons Vorstenhuis en ons Vaderland voorbij mogen gaan, zonder blijvende schade en onheil te hebben veroorzaakt. Heel het volk draagt daartoe het zijne bij naar het koninklijke voorbeeld van onze geliefde Vorstin, die door haar opwekkende bemoeienis en krachtig initiatief ons allen toe verdubbelde werkzaamheden in dienst van het landsbelang weet aan te sporen”.⁸⁰

De Soldatencourant was voor de overheid een effectief middel om soldaten te informeren over de oorlog en propagandaboodschappen te verspreiden. De 50.000 exemplaren werden verspreid onder de 200.000 tot 250.000 gemobiliseerde soldaten, wat betekent dat er ongeveer één krant was per vier à vijf soldaten. Soldaten konden de informatie uit de kranten dus zonder al te veel moeite tot zich nemen. Behalve de “propaganda-artikelen” bevatte de krant ook veel informatie over het verloop van de oorlog, waardoor *de Soldatencourant* voor de soldaten vermoedelijk interessant was. In welke mate *de Soldatencourant* de opinie van soldaten beïnvloedde is helaas niet te achterhalen, maar gezien het feit dat vrijwel elke soldaat met de krant in aanraking kwam was het voor de overheid wel een effectieënt middel om een poging tot opiniebeïnvloeding te doen. Uit de krant, en met name de eerste editie, blijkt duidelijk dat de krant uitgegeven is in opdracht van de overheid. *De Soldatencourant* valt daarom te rekenen tot de “witte” propaganda: de afzender was immers bekend.

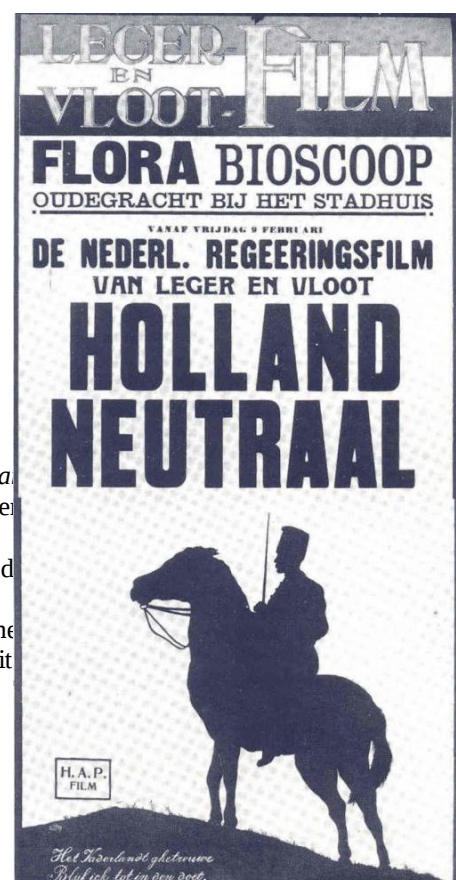
Propaganda: Holland Neutraal

Film was een relatief nieuw communicatiemiddel, maar werd tijdens de Eerste Wereldoorlog door de oorlogvoerende naties regelmatig toegepast als

⁷⁹ Het doorzoeken van alle (gedigitaliseerde) edities van *de Soldatencourant* totaal 646 resultaten op, met in vrijwel elke editie één of (vaker zelfs) meer Zeeland

<https://zoeken.krantenbankzeeland.nl/search?query=Vaderland&f_periodate%20ascending> [geraadpleegd op 25-05-2017].

⁸⁰ ‘Het koninklijk gezin’, *de Soldatencourant* (22 augustus 1914), 1, online Zeeland: <<https://zoeken.krantenbankzeeland.nl/issue/sco/1914-08-22/edit06-2017>>.

propagandamiddel.⁸¹ Ook het Nederlandse Ministerie van Oorlog besloot een propagandafilm te laten maken, die op 9 januari 1917 in première ging: *Holland neutraal* (ook bekend als de *Leger- en vlootfilm*).⁸² De film werd gemaakt “om aan het Nederlandsche Volk, aan de bewoners van onze Koloniën en aan het buitenland een indruk te geven, dat onze weermacht, met de haar ten dienste staande middelen eene vergelijking met de buitenlandsche strijdmachten gerust kan doorstaan”.⁸³ De film moest de andere landen dus tonen dat de Nederlandse mobilisatie geen wassen neus was, maar dat het leger bereid was de neutraliteit van Nederland te verdedigen, en ze daarvoor ook de middelen had. Om deze reden is er in de film veel aandacht voor de technologie van het leger, zoals kanonnen, mitrailleurs en granaten.⁸⁴ De bereidheid om het vaderland te verdedigen spreekt uit het beginframe van de film: een landkaart met de beeltenis van Koningin Wilhelmina, met daaronder de lijfspreuk van het Nederlandse koningshuis: “Je maintiendrai” (Ik zal handhaven).⁸⁵ Door in de film (een schijn van) een sterke legermacht te tonen, moesten buitenlandse mogendheden die eventueel interesse hadden om Nederland binnen te vallen afgeschrikt worden.

⁸¹ Zie bijvoorbeeld: Paddock, *World War One and Propaganda*; Dibbets en Groot, ‘Which battle of the Somme?’, Kristel, ‘Propagandaslag’.

⁸² Van de bestudeerde literatuur wordt er alleen in Bert Hogenkamp, *De Nederlandse documentaire film*, 9-11 aandacht gewijd aan deze film.

⁸³ Hogenkamp, *De Nederlandse documentaire film*, 9-11.

⁸⁴ Zie bijvoorbeeld: *Holland Neutraal* (Willy Mullens, 1917), [1:14:50-01:26:15], online geraadpleegd via YouTube: <<https://www.youtube.com/embed/YAI7IK5bTsE>> [geraadpleegd op 25-05-2017].

⁸⁵ *Holland neutraal*, [0:00:44].

Toch was de film niet alleen bedoeld voor buitenlandse kijkers, getuige ook de grootse binnenlandse belangstelling en reclame voor de film.⁸⁶ De film moest ook bijdragen aan de waardering van de Nederlandse burgers voor de gemobiliseerde soldaten, om zo een groter maatschappelijk draagvlak voor de mobilisatie te creëren en de strijdbaarheid van de Nederlandse bevolking te vergroten. Daarnaast moest het de burgers er ook aan herinneren dat de beperkingen die zij ondervonden offers waren voor de grotere opgave waarmee Nederland zich mee geconfronteerd zag: het beschermen van de neutraliteit. Dat de film uit opdracht van het ministerie van Oorlog was gemaakt, en dus een duidelijk propagandistisch karakter had, werd niet als erg beschouwd, getuige het feit dat de film op reclameaffiches en in bioscopen aangeduid werd als “de regeringsfilm van leger en vloot”.⁸⁷ Doordat de overheid open was over het maken van deze film valt deze te rekenen tot witte propaganda.

Sterker, sommige recensenten waren zelfs van mening dat het goed was dat de Nederlandse overheid een propagandafilm had laten maken. Dit blijkt onder andere uit de recensie van het *Algemeen Handelsblad* (zie rechts): “Wij twijfelen er niet aan, of deze filmvoorstellingen zullen het beoogde doel bereiken. Ze zullen, beter dan duizend krantenartikelen, het volk doen meeleven met onze jongens aan de grenzen en op zee. En dat is juist wat wij in dezen tijd hoog nodig hebben”.⁸⁸ Hieruit blijkt niet alleen dat de recensent van mening is dat de film een effectieve manier is om meer belangstelling te wekken voor het leger, maar dit zelfs hoog nodig acht. Het gebruik van de

⁸⁶ Hogenkamp, *De Nederlandse documentaire film*, 9-11.

⁸⁷ Zie affiche op de vorige bladzijde. Afkomstig uit: Hogenkamp, *De Nederlandse documentaire film*, 10.

⁸⁸ ‘Eerste Nederlandsche Regeeringsfilm’, *Algemeen Handelsblad* (10 januari 1917, ochtend), 2, online geraadpleegd via Delpher: <<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010653838:mpeg21:p002>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

film als propagandamiddel werd door deze recensent waarschijnlijk goed geacht, omdat de recensent het doel noodzakelijk achtte en de mobilisatie steunde.

De algemene receptie van de film was positief, maar met name vanuit antimilitaristische hoek kwam er kritiek op de film. Onder andere de IAMV protesteerde met ongeveer tweehonderd aanwezigen in Amsterdam tegen “het voeren der militaristische propaganda door het vertoonen van haar bekende film”.⁸⁹ Het valt daarom te betwijfelen of de film antimilitaristen kon overtuigen om toch de mobilisatie te steunen. Wel leidde de film waarschijnlijk tot meer betrokkenheid van de burgerbevolking bij de mobilisatie. Daarnaast kon het ook voorkomen dat ontevreden burgers antimilitaristische organisaties gingen steunen. Zij werden er immers aan herinnerd dat de offers die in oorlogstijd gemaakt werden in dienst stonden van een hoger doel: het beschermen van de Nederlandse neutraliteit.

⁸⁹ ‘Een protest tegen de regeeringsfilms’, *De Tribune: soc. dem. weekblad* (19 januari 1917), 4, online geraadpleegd via Delpher: <<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010469186:mpeg21:p004>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

Conclusie

Zoals in het eerste hoofdstuk is aangetoond meende de Nederlandse regering dat neutraliteit voor Nederland de beste optie was tijdens de Eerste Wereldoorlog. Hoewel neutraliteit als doel door geen enkele groepering ter discussie gesteld werd, waren de meningen over de manier waarop deze neutraliteit gehandhaafd diende te worden verdeeld. De regering achtte het mobiliseren van het leger noodzakelijk om de neutrale status van Nederland te behouden.

Vanuit de pacifistische beweging kwamen er echter, zoals aangetoond aan de hand van het model van Ceadel, drie soorten reacties: 1) Streven naar een toekomstige vrede door het oprichten van internationale instituties; 2) Oorlogsaversie door de effecten van oorlog, en; 3) Principiële afwijzing van militarisme, dat onder andere geuit werd in dienstweigering. Met name deze derde gradatie kon het militaire fundament van de neutraliteitspolitiek in gevaar brengen. Een groot aantal dienstweigeraars en antimilitaristen kon het leger immers in getal, gezag en aanzien doen verminderen. Dit was voor de overheid een reden om de publieke opinie in Nederland ten gunste van de mobilisatie te beïnvloeden.

De overheid probeerde de publieke opinie op twee verschillende manieren te beïnvloeden. De eerste ervan was bedoeld om antimilitaristische sympathieën niet verder te laten verspreiden. Dit deed de overheid door dienstweigeraars afgezonderd van andere soldaten op te sluiten (onder andere in fort Spijkerboor), zodat de antimilitaristische ideeën niet verder verspreid raakten onder de soldaten. Daarnaast werden bijvoorbeeld ambtenaren die het dienstweigeringsmanifest ondertekende – middels dreiging met ontslag – gedwongen om hun handtekeningen terug te trekken. Het censureren van kranten en dagbladen behoorde echter niet tot de mogelijkheden door de in de grondwet opgenomen vrijheid van drukpers. Hoewel de meeste kranten, op aandringen van de overheid, geen verslag legden van acties van antimilitaristische organisaties, hadden deze organisaties vaak hun eigen kanalen om nieuws naar buiten te brengen.⁹⁰

De tweede manier waarop de overheid de publieke opinie probeerde te beïnvloeden, was door het toepassen van propaganda. Anders dan censuur en bestraffing was de propaganda niet bedoeld om antimilitaristische sympathieën in te dammen, maar gericht aan de gehele bevolking, om een algemeen positieve opinie over de mobilisatie tot stand te brengen. Dit moest de steun voor de mobilisatie vergroten en tevens ertoe leiden dat het

⁹⁰ Over bijvoorbeeld de IAMV werd in reguliere kranten nauwelijks bericht, maar middels het sociaaldemocratische weekblad *De Tribune* en het maandblad *De Wapens Neder* kon de vereniging haar ideologie toch uitdragen.

grootste deel van de bevolking immuun werd voor de oproepen en idealen van antimilitaristische organisaties.

Er zijn drie soorten militaristische propaganda gevonden en onderzocht: de prentbriefkaarten, *de Soldatencourant* en de film *Holland neutraal*. Overheidspropaganda in Nederland is in de bestudeerde literatuur over de Eerste Wereldoorlog – met uitzondering van enkele zinnen over *de Soldatencourant* in de publicatie van Maartje Abbenhuis – nog niet onderzocht. In de bestaande literatuur wordt vaak onderzocht hoe propaganda van de oorlogvoerende mogendheden inwerkte op het neutrale Nederland, maar niet hoe de Nederlandse overheid als zender van propaganda optrad en welke effecten dit had. Dit onderzoek heeft zich juist gericht op hoe de Nederlandse overheid de neutraliteit, middels propaganda, trachtte te behouden, in plaats van hoe de andere mogendheden de neutrale status van Nederland deed wankelen.

De prentbriefkaarten waren voornamelijk bedoeld om dienstdoende soldaten te overtuigen van het belang van de mobilisatie en de goede omstandigheden voor de soldaten. Hoeveel van dergelijke prentbriefkaarten in omloop waren is onbekend, maar het was voor de overheid een goedkope en eenvoudige manier om propaganda onder de soldaten te verspreiden. De overheid had ook belang bij het verspreiden van propaganda onder de directe familie van de soldaten, omdat deze families door het dienen van hun geliefden, zonen, vaders, broers et cetera ook een offer brachten: ze moesten hun geliefde c.q. familielid missen en het thuisfront met een man minder draaiende proberen te houden. Daarnaast konden familie c.q. geliefden ook een cruciale rol spelen in het al dan niet vervullen van de dienstplicht van een betreffende soldaat: ze konden hem aansporen om, ondanks dat beide partijen liever hadden dat hij thuis bleef, toch te dienen in het leger, omdat het belang van het behoud van de neutraliteit hoger geacht werd.

De Soldatencourant was gericht aan de soldaten, met als doel het belang van de mobilisatie te propageren en informatie over de oorlog te verspreiden onder de dienstdoende soldaten. Hierdoor werden de gemobiliseerde soldaten, ook al bestond de grootste tijd van hun dienstplicht “slechts” uit het alert zijn en daalde de motivatie van de soldaten gedurende de oorlog steeds verder, herinnerd aan de belangrijke taak die ze aan het volbrengen waren.⁹¹ Daarnaast zorgde de informatie over de oorlog ervoor dat de oorlog voor de soldaten “tastbaar” was: ze werden continu herinnerd aan de potentiële gevaren voor hun vaderland en het doel van de mobilisatie. *De Soldatencourant* had een oplage die groot genoeg was om aan

⁹¹ Zie bladzijdes 24 t/m 26.

te nemen dat de krant voor het grootste deel van de soldaten de beschikbaar was, waarmee het een efficiënt middel was om militaristische propaganda te verspreiden.

Tenslotte was er de film *Holland neutraal*, die gericht was aan het buitenland en alle inwoners van Nederland. Naar het buitenland toe moest het de boodschap overbrengen dat het Nederlandse leger serieus genomen moest worden, en bereid was om de Nederlandse neutraliteit te verdedigen. In Nederland moest het bijdragen aan een positief beeld van het Nederlandse leger en het belang van een sterk leger ten behoeve van de neutraliteit propageren. De film moest een breed draagvlak voor de mobilisatie genereren. Dit zou immers leiden tot steun voor de koers die de overheid voer, en daarnaast zorgen voor sociale druk voor dienstplichtigen om te dienen in het leger. Ook werden burgers eraan herinnerd welke opgave Nederland had, en dat daarvoor bepaalde offers gebracht moesten worden. Dit kon voorkomen dat burgers die ontevreden waren door materiële tekorten zich aansloten bij antimilitaristische organisaties. De film draaide in bioscopen in het hele land en werd over het algemeen positief ontvangen, en was daarmee een effectieve en wijdverspreide vorm van propaganda.

Deze drie vormen van propaganda zijn alle drie te rekenen tot de “witte propaganda”, omdat in alle gevallen bekend was dat de overheid de zender van de propaganda was. Dit is waarschijnlijk gedaan omdat het overgrote deel van de bevolking de overheid en diens keuze voor neutraliteit en dienstplicht steunde. De overheid had daarom geen reden om te liegen over de afkomst van de propaganda of de afkomst te verzwijgen. Sterker nog: de overheid kwam openlijk voor het gebruik van de propaganda uit, zoals onder andere te zien is uit het feit dat de film *Holland neutraal* ook wel “de regeeringsfilm”⁹² werd genoemd en in de eerste editie van *de Soldatencourant* staat dat de krant door de overheid uitgegeven werd om “het bestaan van een opgewekten geest bij leger en vloot blijvend te bevorderen”.⁹³ Dat de overheid gebruik maakte van propaganda werd, behalve door antimilitaristische groeperingen, niet als negatief gezien en werd in sommige gevallen zelfs ondersteund.⁹⁴

Hoewel de gebruikte propaganda ervoor kon zorgen dat dienstplichtige soldaten hun plicht zouden vervullen en er onder de bevolking een brede steun zou ontstaan voor de mobilisatie, is het onzeker of de propaganda ook effect had op leden van antimilitaristische organisaties. Zij waren er immers van overtuigd dat militarisme slecht was, en als gevolg daarvan ook de mobilisatie afkeurden, waar propaganda vermoedelijk niks aan kon

⁹² Zie bladzijdes 27 en 28.

⁹³ Zie bladzijdes 24 en 25..

⁹⁴ Zie bijvoorbeeld het krantenartikel ‘Eerste Nederlandsche Regeeringfilm’ op bladzijde 28.

veranderen. Hoewel zij de propaganda wel ontvingen, werden ze hierdoor niet overtuigd, en verzette ze zich in sommige gevallen zelfs tegen de propaganda van de overheid. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat de IAMV, naar aanleiding van het vertonen van de film *Holland neutraal*, protesteerde tegen het toepassen van militaristische propaganda door de overheid.⁹⁵ Deze groeperingen werden door de overheid echter – mits dit mogelijk was binnen de wettelijke kaders – zoveel mogelijk ingedamd en vervolgd om verdere verspreiding van antimilitaristisch gedachtegoed te voorkomen.

Met de maatregelen die door de overheid genomen werden – het indammen van antimilitaristisch gedachtegoed en het propageren van militaristische idealen – moest draagvlak voor en participatie in de mobilisatie veiliggesteld worden. Dit zou immers resulteren in een leger dat eensgezind was en groot in getal. Bovendien kon dit het internationale aanzien van het Nederlandse leger verbeteren. Nieuwsberichten over dienstweigering konden immers ook opgepikt worden door andere landen, waardoor het Nederlandse leger als kleiner en ongedisciplineerd gezien kon worden.⁹⁶ Juist een sterke legermacht, of een schijn daarvan, werd door de Nederlandse overheid zeer belangrijk geacht in het voorkomen, of eventueel afslaan, van een aanval. Hiermee was het beïnvloeden van de publieke opinie, in ieder geval in de ogen van de Nederlandse overheid, een belangrijk middel om de neutraliteit te behouden.

Aantal woorden (Inleiding, hoofdtekst en conclusie): 9422

⁹⁵ Zie bladzijdes 28 en 29.

⁹⁶ Zie bladzijde 20.

Bibliografie

Secundaire literatuur

- Abbenhuis, Maartje, *The art of staying neutral. The Netherlands in the First World War, 1914-1918* (Amsterdam, 2006).
- Boom, Willem van, 'The Great War and Dutch Contract Law: Resistance, responsiveness and neutrality', *Comparative Legal History* 2:2 (2014), 303-324.
- Ceadel, Martin, 'Pacifism', in: Jay Winter, *The Cambridge History of the First World War. Volume 2: The state* (Cambridge, 2014), 576-605.
- Corning, Amy en Schuman, Howard, *Generations and collective memory* (Chicago, 2015).
- Den Hertog, Johan en Kruizinga, Samuël, 'Introduction', in: Ibidem (red.), *Caught in the middle. Neutrals, neutrality and the First World War* (Amsterdam, 2011), 1-5.
- Dibbets, Karel en Groot, Wouter, 'Which battle of the Somme? War and neutrality in Dutch cinemas, 1914-1918', *Film history* 22:4 (2010), 440-452.
- Gilbert, Martin, *First World War* (Londen, 1994).
- Hogenkamp, Bert, *De Nederlandse documentaire film, 1920-1940* (Amsterdam, 1988).
- Jowett, Garth en O'Donnell, Victoria, *Propaganda and Persuasion*, derde editie (Thousand Oaks, 1999).
- Kammelaar, Rob, Sicking, Jacques en Wielinga, Menno, *Het monster van de oorlog. Nederlandse liedjes en gedichten over de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam, 2004).
- Klinkert, Wim, *Defending neutrality. The Netherlands prepares for war, 1900-1925* (Leiden, 2013), 290-295.
- Kristel, Conny, 'Propagandaslag. Nederlandse reacties op de Britse film "Battle of the Somme" (1916)', in: Martin Kraaijestein en Paul Schulten (red.), *Wankel evenwicht. Neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg, 2007), 344-365.
- Kruizinga, Samuël, 'Government by committee: Dutch economic neutrality and the First World War', in: J. E. Kitchen, A. Miller en L. Rowe (red.), *Other combatants, other fronts: competing histories of the First World War* (Newcastle upon Tyne, 2011), 99-124.
- Kruizinga, Samuël, 'Neutrality', in: Jay Winter (red.), *The Cambridge history of the First World War. Volume 2: The State* (Cambridge, 2014), 542-575.
- Kruizinga, Samuël, 'Sailing in Uncharted Waters: Four Dutch Steamship Companies during the First World War, 1914-1918', *The International Journal of Maritime History* 27:2 (2015), 227-249.
- Lasswell, Harold, *Propaganda technique in World War I* (Cambridge, 1971).
- Moeyes, Paul, *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog, 1914-1918* (Amsterdam, 2001).
- Ørvik, Nils, *The decline of neutrality 1914-1941: with special reference to the United States and the Northern Neutrals* (Oslo, 1953).
- Paddock, Troy, *World War I and Propaganda* (Leiden, 2014).
- Riemens, Michael, *Een vergeten hoofdstuk. De Nederlandsche Anti-Oorlog Raad en het Nederlands pacifisme tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Groningen, 1995).
- Robbins, Keith, *The First World War* (New York, 1984).
- Smit, G.I., Wunderink, R.C.J. en Hoogland, I., *KLM in beeld. 75 jaar vormgeving en promotie* (Naarden, 1994).
- Strachan, Hew, *The First World War* (New York, 2001).
- Tames, Ismee, 'Oorlog voor onze gedachten'. *Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat 1914-1918* (Hilversum, 2006).

- Tuyll van Serooskerken, Hubert van, 'The Dutch Mobilization of 1914: Reading the "Enemy"'s Intentions', *The Journal of Military History* 64:3 (2000), 711-737.
- Tuyll van Serooskerken, Hubert van, *The Netherlands and World War I. Espionage, diplomacy and survival* (Leiden, 2001).
- Vandenbosch, Amry, *The neutrality of the Netherlands during the World War* (Grand Rapids, 1927).
- Winter, Dick de, *Ab Menist. Revolutionair-socialist, vakbondsleider, politicus en verzetsstrijder* (Delft, 2010).
- Zeman, Zbynek, *Selling the War. Art and Propaganda in World War II* (Londen, 1978).

Online archieven

Beeldbank Ministerie van Defensie, Prentbriefkaarten Mobilisatie 1914 <http://nimh-beeldbank.defensie.nl/beeldbank/indeling/gallery?q_searchfield=mobilisatie&q_search_titel=Prentbriefkaart> [geraadpleegd op 08-06-2017]. De gebruikte prentbriefkaarten zijn opgenomen in de bijlage.

Geheugen van Nederland

- Collectie: straatliederen
<<http://www.geheugenvannederland.nl/nl/geheugen/pages/collectie/Straatliederen>> [geraadpleegd op 10-06-2017];
- Collectie: de Nederlandse arbeidersbeweging tot 1918
<<http://www.geheugenvannederland.nl/nl/geheugen/pages/collectie/De+Nederlandse+arbeidersbeweging+tot+1918>> [geraadpleegd op 10-06-2018].

Websites

De Nederlandse grondwet, 'Artikel 186: Kosten voor de legers; Inkwartieringen; Uitzonderingen; Oorlogsgevaar'
<<http://www.denederlandsegrondwet.nl/9353000/1/j9vvihlf299q0sr/vi7hh38f1dxt>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

Europa Nu, 'Grondwet van het Koninkrijk der Nederlanden (1887)',
<http://www.europanu.nl/id/vi7df7hroxn7/grondwet_voor_het_koningrijk_der> [geraadpleegd op 08-06-2017].

Koninklijke Bibliotheek, 'WO I: De Nederlandse krijgsmacht vóór 1914'
<<https://www.kb.nl/themas/geschiedenis-en-cultuur/nederland-tijdens-de-eerste-wereldoorlog/wo-i-de-nederlandse-krijgsmacht-voor-1914#toc-16>> [geraadpleegd op 13-06-2017].

Rode Kruis

- 'Verdrag (V) nopens de rechten en verplichtingen der onzijdige Mogendheden en personen in geval van oorlog te land' <<http://www.rodekruis.nl/dit-zijn-we/humanitair-oorlogsrecht/haags-verdrag-v-1907-onzijdige-mogendheden-oorlog-land>> [geraadpleegd op 08-06-2017];
- 'Verdrag (XIII) nopens de rechten en verplichtingen der onzijdige Mogendheden in geval van zeeoorlog' <<http://www.rodekruis.nl/dit-zijn-we/humanitair-oorlogsrecht/haags-verdrag-xiii-1907-onzijdige-mogendheden-zeeoorlog>> [geraadpleegd op 08-06-2017].

Verdragenbank Overheid.nl

- 'Verdrag nopens de rechten en verplichtingen der onzijdige Mogendheden en personen in geval van oorlog te land' <<https://verdragenbank.overheid.nl/nl/Verdrag/Details/003320>> [geraadpleegd op 08-06-2017].
- 'Verdrag nopens de rechten en verplichtingen der onzijdige Mogendheden in geval van zeeoorlog' <<https://verdragenbank.overheid.nl/nl/Verdrag/Details/003328.html>> [geraadpleegd op 08-06-2017].

Kranten

Geraadpleegd via *Delpher* <<http://www.delpher.nl/>>

- *Algemeen Handelsblad* (10 januari 1917, ochtend), 2, 'Eerste Nederlandsche Regeeringsfilm' <<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010653838:mpeg21:p002>> [geraadpleegd op 09-06-2017].
- *De Tribune: soc. dem. weekblad* (19 januari 1917), 4, 'Een protest tegen de regeeringsfilms' <<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010469186:mpeg21:p004>> [geraadpleegd op 09-06-2017].
- *Nederlandsche Staatscourant* (30 juli 1914), tweede bijvoegsel, 'Ministeriën van buitenlandsche zaken, van justitie, van marine, van oorlog en van koloniën' <<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB08:000177944:mpeg21:p009>> [geraadpleegd op 08-06-2017].
- *Nieuwe Rotterdamse Courant*:
 - o (31 juli 1914), 1, 'Mobilisatie' <<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010033610:mpeg21:p001>> [geraadpleegd op 09-06-2017];
 - o (1 augustus 1914), 1, 'Nederland en de buitenlandsche toestand' <<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010033612:mpeg21:p001>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

Geraadpleegd via *Krantenbank Zeeland* <<https://zoeken.krantenbankzeeland.nl/>>

- *De Soldatencourant. Orgaan voor leger en vloot*
 - o (20 augustus 1914), 1,
 - 'Brief C.J. Snijders' <<https://zoeken.krantenbankzeeland.nl/issue/sco/1914-08-20/edition/0/page/1>> [geraadpleegd op 09-06-2017];
 - 'Aan de soldaten van de Nederlandsche Landmacht' <<https://zoeken.krantenbankzeeland.nl/issue/sco/1914-08-20/edition/0/page/1>> [geraadpleegd op 09-06-2017].
 - o (22 augustus 1914), 1, 'Het koninklijk gezin' <<https://zoeken.krantenbankzeeland.nl/issue/sco/1914-08-22/edition/0/page/1>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

Overige gebruikte bronnen

Film *Holland Neutraal* (Willy Mullens, 1917), online geraadpleegd via YouTube: <<https://www.youtube.com/embed/YAI7IK5bTsE>> [geraadpleegd op 25-05-2017].

Verkuil, Dik en Geugten, Tom van der, *Geschiedeniswerkplaats. Geschiedenis Tweede Fase vwo. Handboek historisch overzicht* (Groningen, 2006), 154-155.

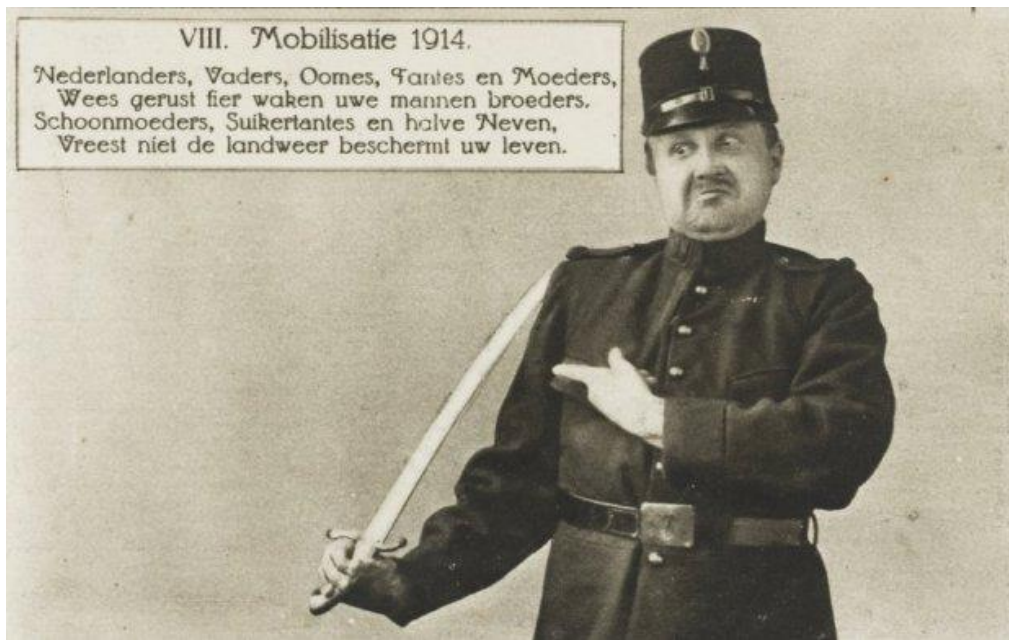
Bijlage: Prentbriefkaarten mobilisatie

Prentbriefkaart 1

Bron: Beeldbank Ministerie van Defensie, 'Prentbriefkaart Mobilisatie Landweer 1914-1918. "Mobilisatie 1914. I. Een van de schoonste bezienswaardigheden onzer natie, is wel de landweer tijdens de mobilisatie"' <<http://nimh-beeldbank.defensie.nl/memorix/4ec95422-eb18-11df-a391-13966e870614>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

Prentbriefkaart 2

Bron: Beeldbank Ministerie van Defensie, 'Prentbriefkaart Mobilisatie Landweer 1914-1918. "Mobilisatie 1914. VIII. Nederlanders, vaders, oomes, tantes en moeders, wees gerust fier waken uw mannen broeders. Schoonmoeders, suikertantes en halve neven, vreest niet de landweer beschermt uw leven"' <<http://nimh-beeldbank.defensie.nl/memorix/aa6a8747-4c01-fce3-3cda-35328d20489b>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

Prentbriefkaart 3

Bron: Beeldbank Ministerie van Defensie, 'Militaire prentbriefkaart uit de mobilisatie 1914-1918, met de afbeelding van het gezicht van een jonge vrouw in dienstbodekostuum tussen twee militairen. De tekst op de kaart brengt tot uitdrukking dat het drietal het verlof van de militairen gaat vieren' <<http://nimh-beeldbank.defensie.nl/memorix/6da69c51-c568-87a7-f55b-6eff0f650bf0>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

Bron: Beeldbank Ministerie van Defensie, 'Prentbriefkaart Mobilisatie Landweer 1914-1918. "Mobilisatie 1914. VII. Bij één appèl zijn ze allemaal present, namelijk bij de uitbetaling van 't traktement"' <<http://nimh-beeldbank.defensie.nl/memorix/ad5b879c-67f0-1ca0-ff15-a595a00cc707>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

Prentbriefkaart 5

Bron: Beeldbank Ministerie van Defensie, 'Prentbriefkaart Mobilisatie 1914-1918. "n Sigaar van den korporaal"' <<http://nimh-beeldbank.defensie.nl/memorix/5b916030-d739-d97e-675f-cd2e1b084c49>> [geraadpleegd op 09-06-2017].